

ERZURUM KONGRESİ GÜNLERİNDE MUSTAFA KEMAL PAŞA VE KONGRE İLE İLGİLİ İNGİLİZ BELGELERİ

Tolga BAŞAK*

ÖZ

Bu çalışmada Erzurum Kongresi ile ilgili İngiliz Milli Arşivi'nden (The National Archives of United Kingdom, Public Record Office) temin edilen Dışişleri (Foreign Office), Savaş Bakanlığı (War Office) ve Kabine (Cabinet) belgeleri yanında, yayımlanmış eserlerdeki İngiliz belgeleri değerlendirilmiş, ayrıca adı geçen dönemde Mustafa Kemal Paşa ve Erzurum hakkında İngiliz The Times Gazetesi'ndeki haberlere yer verilmiştir.

Anahtar Sözcükler: İngiltere, Milli Mücadele, Mustafa Kemal Paşa, Erzurum Kongresi, İngiliz Belgeleri, The Times Gazetesi.

BRITISH DOCUMENTS ON MUSTAFA KEMAL PASHA AND ERZURUM CONGRESS AT THE TIME

ABSTRACT

This study evaluated the documents from the Foreign Office, War Office, and the Cabinet, all of which were obtained from The National Archives of the United Kingdom, Public Record Office as well as the documents in the published works. The study also evaluated the news in The Times newspaper on Mustafa Kemal Pasha and Erzurum at the time.

Keywords: The United Kingdom, The National Struggle, Mustafa Kemal Pasha, Erzurum Congress, British Documents, The Times Newspaper.

---

* Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, ERZURUM.

Giriş

Savaşın maliyetini artırmak, Boğazları uluslararası trafiğe kapatmak ve bünyesinde bulunan Hıristiyanlara kötü muamele etmek gibi suçlarla itham edilen Osmanlı Devleti için I. Dünya Savaşı Mondros Mütarekesi ile son buldu. Ön yargı ve güvensizlik alt yapısı ile hareket eden İtilaf devletleri, açısından Osmanlı Devleti hâlâ bir tehdit kaynağı olarak algılanıyordu. Asya ve Avrupa’da kaybettiği toprakları ele geçirerek Müslüman ve Türk olmayan unsurları kendisine boyun eğdirme istemiyle yeniden canlanma potansiyeli olan Türkler cezalandırılmalı, hakimiyet ve kabiliyet alanları ciddi şekilde kısıtlanmalıydı.¹ Türkiye’nin savaşta yenilmesi, Doğu sorununun tamamen halledilerek “Avrupa’nın hasta adamının” yok edilmesi yolunda önemli bir fırsat olarak algılandı.²

Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasından beş gün önce İngiliz Başbakanı Lloyd George, Müttefiklerin İstanbul’a girmeleri durumunda işin önemli kısmının halledileceği, Doğu Anadolu’ya dair de istedikleri her şeyi yaptırabilecekleri kanısındaydı. İngiliz Başbakanı’nın Savaş Kabinesi’nde altını çizdiği bu görüşe, İngiliz Dışişleri Bakanı Balfour da katılıyordu. Balfour, yine de tehlikeli bir durum olarak, mütareke süresince Türklerin Doğu Anadolu, Çukurova ve Kafkasya’da “*aptalca şeyler*” yapabileceklerini, ancak onların bu kadar “*ahmak*” olduklarını sanmadığını dile getirmişti! Lloyd George tarafından Amiral Calthorpe’un İstanbul’a varması durumunda başka hiçbir şeyin önemli olmadığını altının çizilmesi ve onun görüşlerinin Lord Curzon tarafından da paylaşılması Mondros Mütarekesi’nden önceki son Savaş Kabinesi toplantısında İngiliz öngörülerini netleşmiş oluyordu.³

Mondros Mütarekesi’nden sonra İngiltere ve Müttefikleri tarafından İstanbul ve bazı stratejik bölgelerin işgal edilmesiyle⁴ Türkiye İtilaf devletlerinin merhameti altına girdi. Bununla beraber Türkiye’nin yabancı güçler arasında taksimi yönünde başlayan uygulamalar sürecinde Türkiye’de Mustafa Kemal önderliğinde bağımsızlık direncinin organize olması, Sultan’ın otoritesi ve

¹ Stephen F. Evans, *The Slow Rapprochement, Britain and Turkey in the Age of Kemal Atatürk, 1919-1938*, The Eothen Press, Walkington, Beverley, 1982, s.11.

² G. H. Bennett, *British Foreign Policy During the Curzon Period, 1919-1924*, St.Martin’s Press, Inc., Londra, 1995, s.78.

³ *The National Archives of United Kingdom, Public Record Office: CABINET, 23/14, War Cabinet, 491 A, Draft Minutes of a Meeting held at 10, Downing Street, S.W., on Friday, October 25, 1918, at 5 P. M. s.23, 25.*

⁴ İtilaf devletleri, Mondros Mütarekesi’ne dayanarak İstanbul’a gemi ve askeri birlik göndermişler, Anadolu’ya da kontrol subayları yerleştirerek, stratejik yerlerde küçük garnizonlar teşkil etmişlerdi. (P. Philip Graves, *İngilizler ve Türkler, Osmanlı’dan Günümüze Türk-İngiliz İlişkileri, (1789-1939)*, Tercüme: Yılmaz Tezkan, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 1999, s.133.)

Müttefik tasarıları açısından huzursuzluk kaynağı olarak ortaya çıktı.⁵ İşler, Londra'daki iyimser tablonun ön plana çıktığı 25 Ekim tarihli İngiliz Savaş Kabinesi toplantısındaki değerlendirmelerden farklı gelişecekti. Mütareke ile İstanbul ve Merkezi Hükümet'in baskı altına alınarak⁶ Türkiye üzerinde etkili bir kontrol mekanizması oluşturulmasına rağmen,⁷ kısa bir süre içinde olayların İngiliz Başbakanı'nın öngörülere doğrultusunda gelişmeyeceği ve Türkiye'ye yönelik "taksim ve parçalama" esaslı barış formülünün⁸ kolaylıkla halledilemeyeceği anlaşıldı.

İtilaf işgalleriyle beraber mütarekeye yönelik Türk yorumları, Türk topraklarının parçalanıp, Doğu Anadolu'da bir Ermeni devletinin kurulacağı şeklinde ortaya çıktı. Mondros Mütarekesi'ni ve özellikle de mütarekenin bazı maddelerini bölgede oluşturulması düşünülen Ermeni devletinin ilk basamağı olarak algılayan Türkler, haklarını aramak için büyük bir mücadele başlattılar. Bu mücadele, İngiltere'nin bittiğini zannettiği bir savaştan sonra Türkiye'yi parçalama planları esnasında başka bir savaş ile karşı karşıya kalmasına sebep olacak bir hareketin özünü teşkil ediyordu ki; bu hareket Türk milletinin bağımsızlık mücadelesiydi.⁹ İtilaf devletlerinin ülkenin önemli bir bölümü üzerindeki Türk hakimiyetini ortadan kaldırma niyetiyle hareket ettiklerini anlayan Türkler, bağımsızlıklarını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kaldıklarını fark ederek savaşmak zorunda kalmışlardı.¹⁰

Bu süreçte önemli bir durak, Erzurum ve Erzurum Kongresi idi. Erzurum'da toplanan kongre sonucunda alınan kararlar Osmanlı Hükümeti'nin politik çizgisinden ayrılan Türk milli direnişinin temel noktalarından birisini oluşturarak, milli bağımsızlık ve bütünlük ilkeleri çerçevesinde Türk milletinin

⁵ Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası*, IQ Kültür Sanat ve Yayıncılık, İstanbul, 2008, s.349; Neşe Özden, "British Policy on the Fate of Constantinople and the Allied Occupation of the City on March 16, 1920", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XIV/42, (Kasım, 1998), s.836.

⁶ Mondros Mütarekesi ile beraber Suriye, Filistin, Mezopotamya ve Kafkasya'dan başka İstanbul ve Boğazlar da İngiliz kontrolü altına girmişti ve Osmanlı İmparatorluğu, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla galip devletlerin kendisi hakkında vereceği son hükme boyun eğmiş görünüyordu. Doğu sorunu, "Avrupa'nın hasta adamının" mirasının paylaşılması ile kapanacak gibiydi. (W. N. Medlicott, *British Foreign Policy Since Versailles*, Methuen and Co. Ltd., Londra, 1940, s.48; Ergün Aybars, "Milli Mücadelede İngiliz Basını", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, IV/12, (Temmuz, 1988), s.603.)

⁷ Alan Everard Montgomery, *Allied Policies in Turkey from the Armistice of Mudros, 30th October, 1918, to the Treaty of Lausanne, 24th July, 1923*, Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy in the University of London, Birkbeck College, 1969, s.19.

⁸ Montgomery, *Allied Policies in Turkey*, s.30-33.

⁹ Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası*, s.343-344.

¹⁰ Evans, *The Slow Rapprochement*, s.17.

asgari barış şartları olarak ortaya koyulacak kararların özünü teşkil etti.¹¹

Savaşın sonra Türkiye'ye karşı sergilenen Müttefik politikalarına tepki olarak ortaya çıkan milli direnç, kongreler sürecinde şekillendiği barış koşullarını Mustafa Kemal önderliğinde Ankara'da yeni bir meclis açarak savunmaya başlayacaktı. İtilaf devletlerinin öngörülerini ve işgal altındaki İstanbul'un politik tutumundan tamamen farklı bir çizgide, Türkiye'nin bütünlüğü noktasında direnen milli hareket, Osmanlı Hükümeti'ne açıklanan barış şartlarını reddedererek Türkiye'nin kaderi üzerinde söz sahibi olan tek otorite olduğunu açıkladı. Neticede İngiltere'nin barış şartlarını Osmanlı Hükümeti'ne kabul ettirmesinin hiçbir anlamı kalmadı. İngiltere'nin önüne yeni bir devlet refleksiyle direniş azmi gösteren "Türk Milli Mücadelesi" çıkmıştı.¹² Bu mücadelenin bir program dahilinde örgütlenme sürecinde kilit noktalarından biri ise Erzurum merkezli gelişmeler ve burada toplanan kongre olmuştu.

İngiltere'nin I. Dünya Savaşı sonrasında işgal ettiği Kafkasya'dan çekilme süreciyle eş zamanlı olarak, 1919 yılının Temmuz ayında toplanan Erzurum Kongresi'nin en önemli başarısı, daha sonraları "*Misak-ı Milli*" olarak tanımlanan siyaset belgesinin ilk nüshasını hazırlamak oldu.¹³ Erzurum'daki İngiliz Kontrol Subayı *Yarbay Alfred Rawlinson*, 1924'te yayımlanan "*Yakın Doğu'daki Maceralar*" adlı hatıratında Erzurum Kongresi ile ilgili değerlendirmelerde bulunurken, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun harabeleri üstünde "*Türk Cumhuriyeti*" kurmayı amaçlayan Doğu vilâyetlerindeki insanlardan bahsedecekti.¹⁴

Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal Paşa Hakkındaki Belgeler ve Bazı Değerlendirmeler

Erzurum'da bir kongre toplanmasının temel sebebi bölgeye yönelik Ermeni iddiaları ve bölgede bir Ermeni devletinin kurulma tehlikesiydi.¹⁵ Doğu Anadolu'da kurulması tasarlanan Ermeni devletinin en önemli destek ve

¹¹ Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası*, s.416.

¹² Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası*, s.516.

¹³ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996, s.248.

¹⁴ A. Rawlinson, *Adventures in the Near East, 1918-1922*, Dodd, Mead and Company, New York, 1924, s.216-217. İngilizler açısından Erzurum Kongresi'nin değerlendirilmesine ilişkin bir makale için bkz. Murat Küçükkuşurlu, "İngilizlerin Erzurum Kongresi'ne Bakışı", *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu*, (23-25 Temmuz 2002-Erzurum), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2002, s.423-439.

¹⁵ Doğu'daki Ermenistan tehlikesine ek olarak Pontus Cumhuriyeti ve Kürdistan söylentileri yanında, İtilaf devletlerinin Mondros Mütarekesi'nden sonra Türkiye'nin bazı topraklarını işgal etmeleri kongrenin toplanma nedenleri arasında gösterilebilir. (Salâhi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995, s.93.)

takipçisi ise İngiltere olmuştu. Dolayısıyla 1919 yılı Erzurum’unda, İngilizlerin özel olarak Doğu Anadolu, Türkiye ve Kafkasya, genel olarak da “Orta Doğu” politikasını alt üst edecek tarzda gelişen olaylar Londra’nın dikkatinden kaçmadı. İngilizler, Erzurum’daki kongreyle yakından ilgilenmişler, gelişmeler gerek Türkiye’deki İngiliz askeri ve politik temsilcileri,¹⁶ gerekse İngiliz İstihbarat Servisi’nin Türkiye’deki elemanları vasıtasıyla gözlemlenerek bunlardan Londra haberdar edilmişti.¹⁷

Bu bağlamda, 1919 yılının Haziran ve Temmuz aylarında Erzurum’daki İngiliz Kontrol Subayı *Yarbay Alfred Rawlinson* tarafından bölgedeki olaylar hakkında kaleme alınarak Londra’ya iletilen raporlar, Mondros Mütarekesi’nden sonra ortaya çıkan durumun ciddiyetini, Türklerin karşı karşıya kaldığı tehlikeler bağlamında Erzurum’daki endişeyi, ayrıca Ermeni müdahale ve işgallerine karşı bölgede belirmeye başlayan direnci ortaya koyacak nitelikteydi.

18 Haziran 1919’da kaleme aldığı yazıda, Erzurum Kongresi’nden önceki günlerde bölgedeki gelişmelere değinen Rawlinson, Ermeniler tarafından Kağızman bölgesinde Müslümanlara karşı yapılan katliamlar hakkında XV. Kolordu Komutanlığı’nca kendisine verilen raporlar¹⁸ hakkında bilgi verirken, Ermenilerin bölgeye dönüşleri ile ilgili karşılaşılabilecek sorunlara değiniyor ve mütareke şartlarının uygulanma sürecinde bölgedeki Türklerce sergilenen davranış değişikliklerinin altını çiziyordu. Geline nokta nakillerin sağlanamayıp, silahsızlandırma faaliyetlerinin uygulanmadığını belirten Rawlinson’a göre,

¹⁶ Mondros Mütarekesi’nden sonra İstanbul’da bir İngiliz Yüksek Komiserliği oluşturulmuş ve bu komiserlik tarafından mütareke maddelerinin kontrolü için Anadolu’ya bazı İngiliz askeri yetkililerinin gönderilmesi tavsiye edilmişti. (TNA. PRO. FO. 371/3657/12909, British High Commission, Constantinople to Foreign Office, No: 39, 9th January, 1919.)

¹⁷ Milli Mücadele dönemi boyunca sonraları “Gizli İstihbarat Servisi” (*Secret Intelligence Service-SIS*) olarak bilinen “MI 1c” ve özellikle “Donanma İstihbaratı” (*Naval Intelligence*) gibi diğer yardımcı İngiliz istihbarat servisleri Anadolu’daki gelişmeler hakkında önemli ölçüde bilgi sağlamışlardır. Milli Mücadele hareketinin ortaya çıkışı hakkında İngilizler tarafından toplanan bilgilerin çoğu sadece İngiliz istihbarat servisleri tarafından değil, o dönemde Anadolu’da bulunan veya Anadolu’dan geçmekte olan bazı İngiliz kontrol subayları ve resmi görevlileri tarafından da elde edilmekteydi. Görevleri doğrultusunda İngiliz kontrol subayları ve diğer yetkililerin topladıkları bilgilerin çoğu tamamen doğru olmasalar da son derece ayrıntılı idiler. (A. L. Macfie, “British Intelligence and the Turkish National Movement, 1919-22”, *Middle Eastern Studies*, Volume: 37, Number: 1, (January, 2001), s.1,5.) Milli Mücadele dönemi İngiliz istihbarat faaliyetleri hakkında bkz. Salâhi R. Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi’nin Türkiye’deki Eylemleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995.

¹⁸1919 yılının haziran ve temmuz aylarında, Kars, Kağızman, Nahçıvan, Kamerli ve Sarıkamış bölgelerinde Ermeniler tarafından Müslüman ahaliye yönelik yapılan katliam hareketleri yaygın hale gelmiş ve bu katliamlarla ilgili bilgiler 15. Kolordu Komutanlığı raporlarına da yansımıştı. Ermenilerin sınırı geçerek Türkiye’ye girecekleri yönündeki söylentiler bölgede tedirginlik oluşturuyordu. (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti, Siyâsî Kısım; 2877/57, 1919.7.26; BOA, HR.SYS;2877/12, 1919.6.29; BOA, HR.SYS;2877/18, 1919.7.4.*)

Ermeniler tarafından işlenen sınır cinayetleri ve toplanan silahların Ermeni yönetimine iade edileceği söylentileri bölgedeki huzursuzluğu körükliyor, milli direnç noktasında bölgeyi organize ediyordu. Dönem itibarıyla İngiliz politik çevrelerinin de gündeminde olan Ermeni transferleri meselesine¹⁹ de değinen Rawlinson, bir noktanın altını çizerek konu hakkında yol haritası belirlemişti. Kan akmasının önüne geçilmek isteniyorsa, bölgeye yapılacak Ermeni transferleri sadece Müttefik birlikleri gözetiminde yapılmalı, bu yapılırken de Müslüman unsurların yerleri değiştirilmeliydi.²⁰ İşlerin Londra'dan görüldüğü kadar kolay halledilemeyeceğine ve özellikle Ermeni sorunu bağlamındaki kaygılara ek olarak, sınır bölgelerinde Ermeniler tarafından işlenen katliamların bölgede milli bir direnci organize ettiğine ilişkin ifadelerle Erzurum'daki gelişmelere yönelik ilk izlenimlerini dile getiren Rawlinson, mütareke maddelerinin uygulanması yolundaki sıkıntı ve endişelerini de Londra'ya iletmiş, sonuç itibarıyla bölgede tansiyonu düşürecek tavsiyelerle birlikte Ermenilerin bölgeye dönüşleri hakkında bazı uyarılarda bulunma ihtiyacı hissetmişti.

Yarbay Rawlinson'un, Erzurum'da yaklaşık on gün sonra toplanacak olan kongrenin gerekçelerini de ortaya koyacak şekilde "*Erzurum'da Durum*" başlıklı ve 14 Temmuz 1919 tarihli ikinci bir raporunda ise Ermeni dönüşlerinin, bölgedeki insanlar açısından Ermeni faaliyetleri yolunda atılan ilk adım olarak yorumlanacağı belirtilmiş ve bazı noktaların altı tekrar çizilerek bölgedeki Türklerin direnme azmi ortaya koyulmuştu.²¹

¹⁹ TNA. PRO. FO. 371/3657/38707, British High Commission, Constantinople to Foreign Office, No: 176, 13th February, 1919.

²⁰ Erzurum'dan, Yarbay Rawlinson tarafından gönderilen telgraf şu şekilde kaleme alınmıştı; "*XV. Kolordu Komutanlığı, Türkiye'ye ulaşmaya çalışan bir grup Müslüman'a Kağızman yakınlarında Ermeniler tarafından saldırıldığı ve altı kişinin katledildiğini rapor ediyor. İkinci olarak, (Onsı Thsioilar?) grubuna Sarıkamış bölgesindeki Rumlar tarafından komplo kurulmuş, bütün eşyaları yağmalanmıştır. Dört ölü bulunmaktadır. Üçüncü olarak, bir Ermeni süvari müfrezesi Balık Gölü'nün doğusunda sınırı geçmiş ve bölgede genel bir silahlanmaya sebebiyet vermiştir. Son olarak, Abbas Gölü yakınlarında ve Balık Gölü kuzeyindeki Kürtlerin yaz kamplarına Ermeni askerleri tarafından saldırılmış, birçok kişi öldürülmüş ve malları yağma edilmiştir. Dahası, Türklerin davranışlarındaki değişikliği bildirmek durumundayım. Artık nakiller sağlanamıyor ve silahsızlandırma faaliyetleri uygulanamıyor. Huzursuzluk gittikçe artıyor. Sürekli hale gelen sınır cinayetleri ve silahların Ermeni yönetimine iadesi söylentileri milli düşmanlıkları artırıyor. Bölge direnmek için organize oluyor. Kan akmasının önüne geçilmek isteniyorsa, bu gibi transferler (Ermeni göçleri) sadece Müttefik birlikleri tarafından yapılmalı ve Müslüman nüfusun yerleri değiştirilmelidir.*" (TNA. PRO. FO. 371/3659/102537, Copy, "Paraphrase of a Cable from Colonel Rawlinson, Erzerum, dated the 18th of June, No. ERZ. 77.

²¹ TNA. PRO. FO. 371/3659/102537, "Situation at Erzerum", Reports by Military Control Officer, 14 July 1919.

“Erzurum’da Durum”, Askeri Kontrol Subayının Raporu, 14 Temmuz 1919

XV. Kolordu Komutanlığı’ndan alınan raporlar, son zamanlarda Müslüman nüfusun sınırın her iki tarafında karşı karşıya kaldığı katliam ve yağmalara değiniyor. Olaylardan sorumlu olan Ermenileri ortaya çıkarmak ve daha ayrıntılı bilgi edinmek üzere soruşturmalar başlatıldı. Bilindiği kadarıyla şu ana kadar 60’a yakın kadın ve çocuk katledilmiştir. Ermenilerin yurtlarına döndürülmeleri konusuna gelince; durum hakkındaki raporlar, geri dönen Ermenilerin sempatiyle karşılanmayacakları ve bu geri dönüşlerin Müttefik birlikleri kontrolü altında yapılmaması durumunda düşmanlıkların artacağı izlenimini veriyor. Bununla beraber Erzurum Vilâyeti’nin Türk Hükümeti hakimiyeti altında kalacağı yönünde bir teminat verilirse, Ermeni dönüşleri daha pratik bir hale gelebilir. Her halükârda bazı katliamların gerçekleşecek olması şüphesiz de, Türk ordusu bölgede asayışı sağlayacak kapasitedir. Ermenilerin iadeleri konusundaki diğer bütün alternatifler, büyük ihtimalle Ermeni milliyetçiliği yolunda atılan ilk adım olarak yorumlanacak ki; bu duruma karşı bölgede önemli ölçüde bir direnme azmi var.”

Rawlinson, adı geçen yazısında Erzurum’da, XV. Kolordu Komutanlığı tarafından kendisine verilen raporlardan bahsederken, inandırıcı olmayan ifadeleriyle, Ermeniler tarafından işlenen katliamlar hakkında soruşturmaların başladığını belirtmiş olsa da, aslında onun bu noktada yaptığı tek şey vicdanını rahatlatmaya çalışmak olmuştu. Öyle ki; Mondros Mütarekesi’nden sonra Kafkasya’daki İngiliz askeri varlığı, soruşturmalar bir yana, çoğu kez katliamları işleyen Ermeniler için bir destek sağlamış ve bu durum Erzurum’da tansiyonun yükselmesine sebep olmuştu. Rawlinson tarafından bölgedeki tansiyonu düşürmek için ortaya koyulan öneriler ise iki noktada sabitlenmiş görünüyordu. Öncelikle bölgede huzursuzluğa sebep olacağı aşikâr olan Ermeni transferleri mutlaka Müttefik birlikleri kontrolü altında yapılmalı, ikinci olarak da Erzurum’un Türk hakimiyetinde kalacağı yönünde Türklere bir teminat verilerek bölgedeki gerilim yatıştırılmalıydı. Türklerin, Ermeni transferlerinin kurulacak olan Ermenistan’ın çekirdeğini oluşturacağı yönündeki düşünceleri Rawlinson tarafından da fark edilmişti. Öyle ki; Rawlinson’un adı geçen raporundan yaklaşık bir ay önce Mustafa Kemal Paşa’nın, Havza’dan Harbiye Nezareti’ne gönderdiği telgraf, durumun ciddiyetini ortaya koyar tarzdaydı. Buna göre, herhangi bir Ermeni askerinin hududu geçmesine ateşle karşılık verilecekti.²² Durum böyle iken, mütarekeden sonra Doğu Anadolu’da İngiliz öngörülerinin aksine ortaya çıkan gelişmeler, Erzurum’daki İngiliz Kontrol

²² *Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi, İstiklal Harbi Katalogu, I, Kutu No: 16, Gömlek No: 18, Belge No: 18 (2).*

Subayı ve İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri tarafından yakın takibe alındı.

21 Temmuz'da İstanbul'daki İngiliz Genel Karargâhı'ndan İngiliz Savaş Bakanlığı'na iletilen bir rapor ise Mustafa Kemal Paşa ve Erzurum gelişmeleri hakkında kayıtlar içeriyordu. Bazı tutarsız bilgi ve çelişkili ifadeler içeren rapor, maddeler şeklinde özetlenerek İngiliz Savaş Bakanlığı'na şu şekilde gönderilmişti:²³

“Genel Karargâh'tan (İstanbul), Savaş Bakanlığı'na; Mısır ve Bağdat'a No: I. 6554, 21 Temmuz, (Çok Gizli)

1. 5 Temmuz civarlarında General Mustafa Kemal Erzurum'a ulaştı.
2. Eski Bahriye Nazırı Rauf Bey'in Amasya'da Mustafa Kemal'e katıldığı tespit edildi.
3. Samsun'daki kontrol subayı, 15 Temmuz tarihli telgrafıyla iki Türk kaynağından aldığı rapor doğrultusunda Kemal Paşa'nın Mezopotamyalı Cevdet (Djemi) ile iletişimde olduğunu kaydetti.
4. Mustafa Kemal'in bölgesindeki etkisi, ona Dâhiliye Nazırı ile yazışma yetki ve pozisyonunu doğurdu. Dolayısıyla sivil şifrelere de sahip olduğu düşünülüyor.
5. 5 Temmuz'da “Gizli ve Şahsi” kayıtlı bir şifre mesaj ele geçirildi: “Erzurum'a geldim. Gözlerinden öpüyorum. Tanrı kısmet ederse, ortak çaba ve çalışmalarımız bütün ülke ve milleti kurtaracaktır. Molla (Molda) Kürt kabilelerini İngilizlere karşı isyana teşvik etmek çok önemlidir. Bu konuda gizli bir şekilde hareket etmelisin. Diyarbakır'dan Mezopotamya'ya gelen Uceym Sadun Paşa da (Ajemi Saadun Pesga) Mezopotamya'da aynı amaç doğrultusunda çalışacaktır. Eski Bahriye Nazırı Rauf Bey'le beraberim. Tümen Komutanı Cevdet (David) Bey'in gözlerinden öpüyorum.” Bu mesaj Van Valisi Haydar Bey Efendi'ye de gönderilmiştir.
6. Mustafa Kemal 14 Temmuz'da, yerel basında, kendini milli gayeye adanmak için ordudan istifa ettiğini açıkladı.
7. 6 Vilâyet delegelerinin Erzurum'da bir toplantı yapmasına yönelik bir çağrı yapıldı.
8. Ajitasyon, görünüşte Rum ve Ermeni karşıtı izler taşıyor. Fazla etkin bir hale gelmeyebilir.
9. Türk Hükümeti, Mustafa Kemal'in yasadışı olduğu noktasında fikir birliğine vardı ve onu... yukarıdaki sebeplerden dolayı tehlikeli olarak gösterdi. Yüksek Komisere harekete geçmek için ricada bulunuldu.”

İngiliz Savaş Bakanlığı, Anadolu ve Irak coğrafyasında İngiliz siyaseti aleyhine gelişen ve ağırlıklı olarak “*Rum ve Ermeni karşıtı izler taşıyan*” ve “*fazla etkin hale gelme ihtimali düşük olan*” tanımlamalar eşliğinde Anadolu'daki gelişmeler hakkında bilgilendirilirken, Temmuz ayı başlarında

²³ TNA. PRO. FO. 371/3659/117547, “Situation at Erzerum”, G.H.Q. Constantinople to War Office, repeated Egypt and Baghdad, I.6554, July 21st.

Erzurum'a varmış olan Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in birlikte hareket ettikleri üstünde durularak, Erzurum'da bir toplantı yapılacağı yönünde Doğu Anadolu'daki altı vilâyet delegelerine çağrıda bulunulduğu kaydedilmişti.

Mustafa Kemal Paşa'nın askerlikten istifası ve İstanbul Hükümeti ile kopma noktasını geçmiş olan ilişkileri hakkında da bazı ifadeler içeren rapora göre, Mustafa Kemal Paşa'yı kanunsuzlukla suçlayan İstanbul Hükümeti, bu tehdidi ortadan kaldırmak için İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri'nden yardım talep etmişti. Anlaşıldığı kadarıyla Erzurum'da daha belirgin hale gelen Mustafa Kemal tehdidi, İstanbul Hükümeti ve İngiliz yetkilileri açısından ortak bir huzursuzluk kaynağı oluşturmaya devam ediyordu. Adı geçen raporda Mustafa Kemal önderliğindeki hareketin fazla etkin hale gelmeyeceği yönündeki iyimser öngörülere rağmen, 1919 yılının Temmuz ayında Doğu Anadolu'daki İtilaf karşıtı faaliyetlerle ilgili çeşitli kaynaklardan temin edilen bilgiler İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği kanalıyla Londra'ya aktarılmaya devam etti. Bu bağlamda 26 Temmuz'da İstanbul İngiliz Yüksek Komiserliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na iletilen yazı şu şekilde düzenlenmişti:²⁴

“İngiliz Yüksek Komiserliği'nden (Calthorpe), Dışişleri Bakanlığı'na, 26 Temmuz 1919, No: 1290/M/1994 (Kısmen)

20 ve 21 Temmuz tarihli olmak üzere Erzurum'daki Hıristiyan ve İtilaf karşıtı faaliyetlerle ilgili olarak askeri yetkililerden aldığım iki raporu sunuyorum.
No: 2097/31

Askeri Ataşeden Yüksek Komiserliğe;

İstanbul'u bilgilendirmek üzere Erzurum'dan aldığım 15 ve 16 Temmuz tarihli ve 135 ve 137 numaralı iki telgrafi sunuyorum.

No: 135, 15 Temmuz: Aşağıdaki bilgileri Türk kılığına girmiş bir Rum'dan edinmiş bulunuyoruz.

“Yaklaşık olarak ayın 23'ünde gizli bir konferans yapılacak. Bölgeye birçok elçi/delege geliyor. Güya, Enver de konferansa katılacakmış. Konferansta bir fikir birliğine varıldığı takdirde tüm Hıristiyanlara yönelik bir katliam gerçekleşebilir. Ayrıntılı mektup şu şekildedir:

No: 137, 16 Temmuz: Yerel bir gazetede yer aldığı şekliyle Mustafa Kemal'in beyanati şöyledir:

“Askeri pozisyonum konferansa katılıp, Rum ve Ermeni arzularına karşı serbest bir şekilde çalışmamın önünde engel teşkil etmektedir. Bütün enerji ve zamanımla milli amaç uğrunda çalışmak için bugün askerlik hizmetinden çekiliyorum.” Bu, 14 Temmuz tarihidir.

İmza. T.H. KEBLE, Yarbay, Karadeniz Ordusu Kurmay Heyeti”

²⁴ TNA. PRO. FO. 371/3659/113178, “Anti-Entente Activities at Erzurum”, British High Commission-Calthorpe to Foreign Office, 26 July, No: 1290/M/1994.

İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği'nden Londra'ya gönderilen bu yazı bölgedeki İngiliz askeri makamlarınca 15 Temmuz'da kaleme alınarak Calthorpe'a iletilen bir istihbarat raporunu içeriyordu ve rapordaki bilgiler İngiliz İstihbarat Servisi adına çalışan bir Rum ajan vasıtasıyla temin edilmişti. Bazı istihbarat raporlarının aksine, Erzurum Kongresi'nin 23 Temmuz'da toplanacağına ilişkin isabetli bilgiler yanında, kongreye Enver Paşa'nın da katılarak Erzurum'da Hıristiyanlara yönelik genel bir katliamın tasarlanacağı yönündeki bazı ifadeler, İngiliz istihbarat raporlarının karakteristik çizgilerini yansıtıyordu.

Bölgedeki gelişmelere ilişkin İngiliz istihbarat raporlarındaki bazı tutarsız ve çelişkili bilgilere rağmen görünen o ki; Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıktuktan sonra belirlediği yol haritası ve faaliyetleri, özellikle Erzurum'a gelişinden sonra İngiliz askeri ve politik çevrelerce mercek altına alınmış, bu noktada Erzurum'daki gelişmeler İngiliz yetkililerin üzerinde kafa yordduğu meseleler bağlamında ilk sıralara yükselmişti. Bu arada İngiliz *The Times* gazetesi de sütunlarında Mustafa Kemal Paşa ve Erzurum merkezli haberlere yer vermeye başladı.²⁵ 19 Temmuz tarihli olmak üzere "*Türk Generali Yasadışı İlan Edildi*" başlığı ile *The Times* gazetesinde yer alan haber, Türkiye'deki ilginç gelişmeler hakkında İngiliz kamuoyunu bilgilendiriyordu.²⁶

"Türk Generali Yasadışı İlan Edildi" (Kendi Muhabirimizden)

İstanbul, 11 Temmuz (Gecikmeli)- Bir ordu grubuna komuta ederken İstanbul'a geri dönmesine yönelik emirlere aldırış etmeyip görevinden istifa ile kendisini Erzurum'a atan Mustafa Kemal Paşa, hükümet tarafından yasa dışı ilan edildi. Görevinde bulunduğu esnada ateşkes maddelerine yönelik olarak içtenlikle uyguladığı silah ve cephanelerin teslimine karşı gelip gelmeyeceği veya Erzurum'da bölgesel bir kongre toplayıp toplama-yacağı yakında anlaşılacak..."

The Times gazetesi, Erzurum Kongresi'nin toplanmasından dört gün önce bazı yanlış bilgiler eşliğinde sütunlarına taşıdığı bu haberle okuyucularına, Mustafa Kemal'in askerlikten istifa ederek Erzurum'a geçtiğini ve İstanbul Hükümeti tarafından yasa dışı ilan edildiğini aktarıyordu. Oysa Mustafa Kemal, Erzurum'da iken askerlikten istifa etmişti. Yine The Times'ın, görevinde

²⁵ Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da başlattığı hareketin boyutu başlangıçta yeterince anlaşılmadığı için Mustafa Kemal Paşa ile ilgili *The Times*'da yer alan haber başlıkları önceleri küçük puntolarla verilirken, Sivas Kongresi ve özellikle B.M.M.'nin açılmasından sonra *The Times*'ın kullandığı puntolar büyüyecek ve buna paralel olarak haber ve yorumlar çoğalacaktır. (Aybars, "Milli Mücadele'de İngiliz Basını", *AAMD*, IV/12, s.605.)

²⁶ *The Times*, 19 Temmuz 1919, Cumartesi; "Turk General Outlawed", s.13.

bulunduğu esnada Mustafa Kemal'in Mondros Mütarekesi'ne yönelik tavrı hakkındaki ifadeleri de gerçeklerle örtüşmüyordu. Bununla birlikte adı geçen haber, Erzurum'da bölgesel bir kongre toplaması ihtimaline ilişkin ifadelerle genel anlamda ilk defa İngiliz kamuoyunu Mustafa Kemal Paşa ve Erzurum eksenli muhtemel gelişmeler hakkında bilgilendirmişti.

Belgelerden takip edildiği kadarıyla, Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa ve Erzurum merkezli gelişmeler sadece İngilizlerin ilgisini çekmeyip, İstanbul Hükümeti tarafından da endişeyle izleniyordu. Bu noktada Erzurum Kongresi'nin toplandığı gün İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe tarafından kaleme alınıp İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen telgrafın içeriği de Erzurum'daki gelişmelerle ilgiliydi. 22 Temmuz'da Damat Ferit'in kendisini ziyaret ettiğini belirten İngiliz Yüksek Komiseri, konu ile ilgili olarak şunları kaydetmişti:²⁷

“...Sadrazam, Mustafa Kemal'in Sivas ve Erzurum'da kongreler topladığını ve 23 Temmuz'da başlayan tartışma konularından birinin “Bağımsız İstanbul Anadolu'sunun” (Anatolia Independent of Constantinople) deklarasyonu olduğunu ifade etti. Damat Ferit, bu gibi toplantıların Anayasa'ya ve Sultan'ın isteğine aykırı olan illegal faaliyetler olduğu yönünde vilâyetlere genelgeler gönderdi. Bu hareketin sonucu ilgi ile bekleniyor...”

Görüldüğü üzere, Damat Ferit tarafından Erzurum'daki kongreye ilişkin tanımlama “Bağımsız İstanbul Anadolu'sunun” ilan edilmesi şeklinde yapılmıştı. Aslında bu tanımlama İngiliz öngörülerini ve özellikle de Rawlinson'un gelişmelerle ilgili daha sonraki ifadeleriyle de örtüşecek bir tanımlamaydı. Buradaki temel nokta, Erzurum'daki gelişmelerin hareket tarzının, İstanbul'un politik çizgisinden çok farklı bir zeminde seyretmesi idi. Adı geçen yazı ile İngiliz Yüksek Komiseri, Damat Ferit Paşa'nın endişeli ifadelerinin altını çizip, Sultan'ın otoritesine aykırı gelişmeleri İngiliz Dışişleri Bakanlığı ile paylaşırken kendi ilgi ve endişelerini de gizlememişti.

Mondros Mütarekesi'nin Doğu Anadolu ile ilgili maddeleri uyarınca gündeme gelen Ermeni ihtiraslarına karşı bölgede oluşmaya başlayan tepki, İstanbul Hükümeti'nin politik çizgisinden ayrılış tarzında gelişirken, İngiliz

²⁷ Bilâl N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk, (1919-1938), I*, Nisan 1919-Mart 1920, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992, Belge No: 18, s.49; “Admiral Sir A. Calthorpe to Earl Curzon, No: 1525, Telegraphic, Constantinople, July 23rd 1919.” Damat Ferit'in Anadolu'daki vilâyetlere gönderdiği 20 Temmuz 1919 tarihli genelgenin Fransızca metni için bkz. *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, First Series, Volume: IV, (1919)*, Edited by E. L. Woodward and Rohan Butler, Her Majesty's Stationery Office, London, 1952, Enclosure 2 in No. 472; “*Circular Respecting the Situation in Anatolia*”, s.715.

siyasetinin meseleye yönelik ilgisi de giderek arttı. Öyle ki; Erzurum Kongresi'nin toplanmasından bir hafta sonra İstanbul İngiliz Yüksek Komiserliği'nden İngiliz Dışişleri Bakanı'na gönderilen telgrafın konusu, bölgedeki gelişmelere ilişkin İngiliz Subayı Heathcote-Smith'in 24 Temmuz 1919 tarihli raporuydu. Kongrenin başlamasından bir gün sonra kaleme alınan rapor, İngiliz Yüksek Komiseri Calthorpe'un Londra'ya gönderdiği 30 Temmuz tarihli telgrafın ekini oluşturdu.²⁸

“Amiral Sir. A. Calthorpe'tan, Lord Curzon'a No: 1422/5057, İstanbul, 30 Temmuz 1919 (Kısmen)

Lordum;

Yüksek Komiserliğin Ermeni ve Rum bölümü üyeleri olan ve son zamanlarda Türkiye'nin bazı Karadeniz sahil vilâyetlerini ziyaret eden Deniz Binbaşı Heathcote-Smith (R.N.V.R), Deniz Albay Perring ve Teğmen Slade'in raporlarını takdim ediyorum.²⁹

ASAYİŞ:

Asayiş durumu gittikçe kötüleşiyor ve son zamanlardaki raporlarda da belirtildiği üzere, “Milli Hareketin” yayılması, kanun dışı olayları ve haydutçuluğu teşvik ediyor. Milliyetçi güçler sözde Türk bağımsızlığını savunmak için “Mücahid” (Crusade) olarak kaydediliyorlar.

Mustafa Kemal Paşa ve onunla işbirliği yapanlar Merkezi Hükümet'le ilişkilerini keserek yerel yöneticiler üzerinde kendi otoritelerini sağlamaya çalışıyorlar. Erzurum'da milli bir kongre düzenleme yolundaki niyetleri artık şüphe götürmüyor. Şimdilik ayrı bir hükümet kurulmuş olmasa da, merkezi hükümet otoritesinin tedrici olarak tükenmekte olduğu inkâr edilemez.

Milliyetçi hareketin liderleri, kaynakları ve programına ilişkin kesin bilgiler elde etmek son derece güç. Bununla beraber hareketin kökeni ve hızlı bir şekilde yayılma sebebi hakkında pek kuşku yok. Bağımsız Ermenistan ve Pontus Cumhuriyeti söylentileriyle beraber Yunan işgalleri ve İtalyan tecavüzleri Anadolu'daki Müslümanlar arasında huzursuzluk ve korkuyu harekete geçirerek, Anadolu'yu zayıf ve müflis Merkezi Hükümet'in baş edemediği milliyetçi tahrikçiler için uygun bir alan haline getirdi. Bununla beraber milli hareket kendiliğinden ziyade vilâyetlerin tümünde bulunan İttihat Terakki Partisi'nin teşkilatlarınca desteklenen liderlerinin teşvikiyle vücut buluyor.

Subaylarımız tarafından da tavsiye edildiği üzere istenmeyen bazı kişilerin tutuklanıp sürgün edilmeleri ile bazı memur ve subayların görevlerinden

²⁸ *DBFP, First Series, Volume: IV*, No: 470, s.705-707; “Admiral Sir A. Calthorpe (Constantinople) to Earl Curzon, (Received August 20), No: 1422, Constantinople, July 30, 1919.”; *İBA, I*, Belge No: 22, s.56-58.

²⁹ 24 Temmuz 1919 tarihli H. Smith'in raporu, 3-24 Temmuz tarihleri arasındaki İstanbul-Trabzon yolculuğu, Perring'in 25 Temmuz tarihli raporu, Terme, Ünye, Niksar, Erba ve Amasya seyahatleri, Slade'in 22 Temmuz tarihli raporu ise Kastamonu ziyareti hakkındadır. (*DBFP, First Series, Volume IV*, s.705, Dip.2.)

alınmaları önemli ölçüde caydırıcı bir faktör olacaktır...”

Calthorpe, Yüksek Komiser”

“22 Nolu Belgeye Ek: ³⁰

“Deniz Binbaşısı Heathcote Smith’in Raporu, İstanbul, 24 Temmuz 1919
İstanbul-Trabzon seyahatim ve geri dönüşüm (3-24 Temmuz) esnasında
“Milli Müdafaa Teşkilatı”nın faaliyetleri hakkındaki izlenimlerime ait bir
raporu takdim ediyorum.

Hızla gelişmekte olan ciddi bir hareket söz konusu. Bu hareket 3
Temmuz’da hâlâ gizli bir başlangıç aşamasındaydı. (Temmuz’da,
Erzurum’da, aleni bir şekilde kamuoyuna bir hareketin başlatılacağı
bildirildi ve bugün Milli Müdafaa Cemiyetleri (National Defence Leagues)
tüm Türkiye’de resmi bir varlık haline geldi.

Programa İlişkin Beyanname:

Mustafa Kemal Paşa, ayın sekizinde (Ağustos) Erzurum’dan vilâyetlere bir
genelge gönderdi:

“Resmi ve askeri durumum bugün milletle beraber Rum ve Ermeni ihtiras-
larını kurban edilmemizi engellemek ve kutsal millet ve vatanımızı parça-
lanma tehlikesinden kurtarmak için başlayan Milli Mücadele (National
Holy War) uğrunda milletle beraber serbestçe çalışmamda engel haline
gelmiştir.”

“Bundan böyle milletin onuru için savaşan sıradan bir savaşçı olarak
kutsal gayemize ulaşmak adına bütün güçlükleri göze alacağım.”

Eski Bahriye Nazırı Rauf Bey, 9 Temmuz’da Erzurum’dan kendi genelgesini
yayınladı:

“İstanbul’u terk ettim... Mustafa Kemal Paşa ve tüm arkadaşlarıyla beraber
Milli Mücadele’ye (Sacred Holy War) katıldım.

“Bugün (Merkezi Hükümetimiz iradesini kaybedip zincire vurulmuş ve
çaresiz bir şekilde İstanbul’da otururken) milletimizi ve vatanımızı parçalamak
ve mahvetmek için ortaya koyulan düşman faaliyetlerine karşı haklarımızı,
vatanımızı ve bağımsızlığımızı savunma ve devam ettirme yönünde beliren
milli gaye için sıradan bir vatandaş olarak çalışmaya geldim...”

“Bağımsızlık, millet ve vatanımızın özgürlüğü ve Saltanat ve Hilafetin
masuniyeti sağlanıncaya kadar Mustafa Kemal Paşa ile beraber sonuna dek
mücadele edeceğime yönelik kararımı ant içerek açıklıyorum...”

“...Mutedil Türklerin bile iştirak ettiği Erzurum Konferansı’nın üyeleri
hareketin politik danışmanları olarak faaliyette bulunacaklar. (18 Temmuz’da
Trabzon Valisi Erzurum’daki konferansın sadece ekonomik sorunlarla
ilgileneceği iddiasında bulunmuştu!)

“Parlamentonun İstanbul’da, İtilaf ordularının gölgesi altında toplanması
durumunda hükümet kendisini zincire vurulmuş gibi hissedeceğinden,
bütün halk Erzurum’da bir parlamento toplamakta olduklarını anlamış

³⁰ İBA, I, Belge No: 22, Ek; “Report by Commander Heathcote-Smith, Constantinople, 24th July, 1919”, s.58-63.

bulunuyor. Bunlar asi olduklarının bilincinde değiller ve Kastamonu Valisi bana, tespit edilen şartlar altında, hükümetin ve Milli Müdafaa Teşkilatı'nın (N.D.O)³¹ birbirlerine yabancı değil, aynı fikirde olduklarını söyledi.

Konferansın hedefleri, Hıristiyan karşıtı önlemlerin ne zaman ve nasıl alınacağına karar vermek ve "Türkiye'yi kurtarmaktır..."

"Ülkeyi saran yeni ve ağır tehlikeler ve onları engelleyecek yerel vasıta eksiklikleri altında halk başka bir büyük felaketin eşliğinde duruyor."

İmza,
C. Heathcote-Smith"

Bu rapor üzerine İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda yapılan yorum ise şu şekildeydi;³²

"Buradaki baskın unsur Halife'yi ve Türkiye'nin bütünlüğünü korumak için kutsal bir savaş ilan eden Mustafa Kemal'in etkisindeki Milli Müdafaa Hareketi'dir. (National Defence Movement)... Asayiş her zamankinden daha kötü durumda. Katliam korkusu ve yoksulluklarla karşı karşıya kalan Hıristiyanların durumu son derece kötü.

Amiral Webb, Trabzon'un işgalinin göz önünde bulundurulduğunu, bu konu ve diğer muhtemel önlemler ile ilgili rapor vereceğini bildirdi..."

Yüksek Komiser Calthorpe, Erzurum'daki gelişmeler hakkında İngiliz kontrol subaylarının istihbarat raporlarını Londra'ya aktarırken kaleme aldığı üst yazıda bazı noktaların altını çizme gereği duymuş, milli hareketin yayılmasının kanunsuzluğu teşvik ettiğini ifade ile İstanbul'daki Merkezi Hükümet otoritesinin giderek tükenmekte olduğunu belirtmişti. Erzurum'da milli bir kongre toplanacağına kesin gözüyle bakan Calthorpe'un, "*Anadolu'da cereyan eden Erzurum merkezli gelişmelerin, bölgede ayrı bir hükümetin kurulmasıyla sonuçlanabileceğine*" ilişkin ifadeleri ise Damat Ferit Paşa'nın yorumlarıyla paralellik arz ediyordu. Bağımsız Ermenistan, Pontus söylentileri ve Yunan işgalleriyle ivme kazanmasına rağmen "*kaynak ve programına ilişkin pek bir şey bilinmeyen*" mili harekete karşı bir takım önlemler alınmalı, bazı kişiler tutuklanıp sürgün edilmeli, bazı subaylar ise görevlerinden uzaklaştırılmalıydı. Calthorpe tarafından ileri sürülen bu öneriler Amiral Webb tarafından daha somut bir şekilde büründürülmüştü; "*Türkiye'nin bütünlüğünü korumak için kutsal bir savaş ilan eden Mustafa Kemal'in etkisindeki Milli Müdafaa Hareketi*"ne karşı alınacak önlemlerin başında Trabzon'un işgal durumu değerlendirilebilirdi.³³

³¹ National Defence Organization.

³² İBA, I, s.63.

³³ Erzurum'a yönelik askeri bir operasyon için, Trabzon'un işgali ile buradan Gümüşhane, Bayburt güzergâhıyla iç kesimlere yönelik bir harekât hakkında zaman zaman İngiliz askeri yetkilileri tarafından bazı raporlar hazırlanarak Trabzon-Erzurum yolu ile ilgili detaylı harita ve resimler

Amiral Calthorpe'un Lord Curzon'a ilettiği yazının ekini oluşturan rapor ise İngiliz Yüksek Komiserliği'nin Rum Bölümü üyesi Heathcote Smith tarafından hazırlanmıştı. Mustafa Kemal'in Erzurum'a gelmesinden sonra "*Milli Müdafaa Cemiyetleri*"nin tüm Türkiye genelinde resmiyet kazandığını ifade eden Smith'e göre hareket inanılmaz bir hızla büyüyordu. Öyle ki, "ılımlı" Türkler dahi Erzurum Kongresi'ne iştirak etmişlerdi. Milli Mücadele Hareketi'nin ilk sivil ve siyâsi teşkilatını (Heyet-i Temsiliye) oluşturacak olan Erzurum Kongresi'nin üyelerini milli hareketin "politik danışmanları" olarak niteleyen İngiliz Subayı, Erzurum'da, Türkiye'yi kurtarmak için Hıristiyan işgallerine karşı alınacak önlemlerin nasıl ve ne zaman belirleneceğini tespit amacıyla bir toplantı yapıldığına değiniyordu. H. Smith, buradaki insanların kanuna aykırı hareket ettiklerinin farkında olmadıklarını belirterek, "imkânsızlık ve tehlikeler" karşısında bölge halkının bir başka felâketin eşliğinde olduğunu düşünse de İngiliz Dışişleri yetkilileri, Erzurum'daki olayların boyutuna ilişkin net ifadelerle dikkatleri bir noktaya çekiyorlardı. Buna göre Mustafa Kemal etkisindeki milli hareket, Türkiye'nin bütünlüğünü korumak için "kutsal bir savaş" başlatmıştı.

Erzurum'daki gelişmelere ilişkin İstanbul'dan Londra'ya gönderilen bir başka rapor ise Samsun'daki İngiliz Yüzbaşı Perring tarafından hazırlanmıştı. Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in bölgedeki faaliyetleri yanında, Erzurum'da yapılan "delegeler toplantısından" bahseden rapor, 8 Ağustos'ta Amiral Webb'den Lord Curzon'a iletildi:

"Amiral Webb'den, Lord Curzon'a, No: 1396/M/2002, İstanbul, 8 Ağustos 1919, (Alınma 20 Ağustos)³⁴

Lordum,
Samsun'daki Yardım Subayı Yüzbaşı Perring'in 29 Temmuz tarihli olmak üzere Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in bölgedeki faaliyetleriyle ilgili hazırlanmış olduğu bir raporun kopyasını bilginize takdim ediyorum.

Savaş Bakanlığı'na iletilmişse de (*TNA. PRO. War Office, 106/64*, "Proposed Movement Inland from Trebizond", Colonel Maunsel, 31 Mart 1920.) Doğu Anadolu'ya bir İngiliz birliği gönderilmesi olumlu karşılanmamıştır. (*TNA. PRO. FO. 608/78/8364*, "Presence of British Officers and Troops in Armenia" Delegation Minute by Mr. Forbes Adam, 24.4.1919; *TNA. PRO. FO.371/3668/70160*, Foreign Office to Calthorpe, May 9, 1919.) Erzurum Kongresi'nin toplanmasından iki gün önce kaleme alınarak İstanbul'daki İngiliz Genel Karargâhı'ndan Savaş Bakanlığı'na gönderilen bir telgrafta da bu durumun altı çizilmiş Erzurum, Van ve Bitlis bölgeleri için herhangi bir kuvvet ayırmanın söz konusu olmadığı ifade edilmişti. (*TNA. PRO. FO. 608/79/17922*, "G.H.Q., Constantinople to War Office, No: 1.655, 21.07.19.")

³⁴ *İBA I*, Belge No: 26, s.71-73, Rear-Admiral Webb to Earl Curzon, No:1396/M/2002, Constantinople, August 8, 1919, (Received August 20)

Richard Webb,
Yüksek Komiser Vekili

26 Nolu Belgeye Ek:³⁵

Yüzbaşı Perring'den (Samsun), İngiliz Yüksek Komiserliği'ne, Samsun,
29 Temmuz 1919

Lordum,

Kemal Paşa ile ilgili ilişikteki bilgileri sunuyorum. Eski Bahriye Nazırı Rauf Bey ve 38 kişilik bir heyet ona eşlik ediyor.

Amacı, şu anda Bel Dağ'da (Bel Dag) bulunan 600 kişilik bir çete gibi ordu subaylarının komutası altında kalabalık çeteler oluşturmaktır. Bu amaç doğrultusunda delegeleri tarafından hemen hemen bütün kasabaların ziyaret edilmesini kararlaştırdı. İnsanlara tüm eşyalarını satıp silah ve benzeri şeyler satın almalarını tavsiye eden delegeler, aksi halde bütün mal varlıklarını kaybedeceklerini, çünkü İtilaf devletlerinin bölgeyi işgal ederek her şeylerine el koyup Müslümanları sürececeklerini belirtiyorlar.

Kemal Paşa'nın bu bölgeye yönelik organizasyonunun merkezi, herhangi bir işgale karşı direnme niyetiyle Amasya olacak, ayrıca "Ermenistan"ın³⁶ ayrılmasına karşı koymak için "Ermenistan"da faaliyette bulunulması tasarlanıyor.

Kemal Paşa'nın karargâhı şu an Erzurum'da ve delegeleri oradaki kongreye katılmaya davet etti. Şimdiye dek Kavak, Havza, Amasya ve Tokat'tan belirlenen delegeler yola çıkmadılar ve bilgi kaynağıma göre bunların Erzurum'a gitmek gibi bir niyetleri de yok.

Havza, Amasya, Tokat ve Sivas'ta toplantılar yapıldı. Ateşli nutuklara ve delegelerin civar köylere gönderilmelerine rağmen Amasya ve Erzurum bölgelerindeki kısmi başarılar haricinde önemli bir gelişme kaydedilemedi. Amasya bölgesindeki hareket iyi organize ediliyor ve bölgede iyi silahlanmış birçok çete var. Hemen hemen tüm askeri kesim işe dahil olmuş görünüyor...

Erzurum'da küçük çaplı bir delegeler toplantısı yapılıyor ve ilk sonuç olarak Hıristiyanlara yönelik bazı katliamlar meydana geldi. Burada hareket önemli ölçüde başarı yakalamış durumda ve özellikle Kars bölgesinden birçok delege bölgeye geliyor. Muhbirim, daha geniş çaplı bir hareketin başarısız olacağı ve şu anda tüm dikkatlerin küçük çaplı katliam ve isyan hareketleri gibi faaliyetlere yoğunlaştırıldığı doğrultusundaki kanaatini dile getiriyor.

Dahası muhbirim, Kemal'in ona birkaç çete kumandasını teklif ettiğini ve görünüşte para sıkıntısı olmadığını belirtiyor. O, ayrıca Enver Paşa'nın Kemal ile iletişim halinde olduğundan da emin...

J. S. Perring, Yüzbaşı"

³⁵ İBA I, Enclosure in No: 26, Captain Perring at Samsoun to British High Commissioner, Samsoun, 29th July, 1919, s.72-73.

³⁶ Burada "Ermenistan"dan kasıt Doğu Anadolu bölgesidir. İngiliz belgelerinde "Ermenistan" coğrafi bir bölge tanımlaması şeklinde Doğu Anadolu bölgesi için kullanılmakta ve adı geçen bölge belgelerde çoklukla "Ermenistan" (Armenia) olarak geçmektedir.

Yüzbaşı Perring, istihbarat kaynaklarından aldığı bilgiler sonucunda hazırlanmış olduğu raporunda H. Simith'ten farklı olarak Erzurum Kongresi'ni "küçük çaplı delegeler toplantısı" şeklinde tanımlayıp bölgede "geniş çaplı" bir hareketin başarısızlıkla sonuçlanabileceği değerlendirmesini yapmış olsa da, Erzurum'da önemli bir başarı yakalandığını ifade etmekten kendini alıkoyamamıştı. Diğer istihbarat raporlarında da sıkça vurgulandığı şekliyle Mustafa Kemal Paşa-Enver Paşa ilişkisine atıfta bulunan Perring, I. Dünya Savaşı'ndan kalma İngiliz savaş propagandası izlerini taşıyan ifadeleriyle bölgede Hıristiyanlara yönelik katliamlar gerçekleştiğinden bahsederken belki de Erzurum Kongresi günlerinde Ermeniler tarafından Kafkasya'daki Müslümanlara karşı işlenen katliamlara bir denge oluşturmaya çalışıyordu.

Aslında Perring'in, "küçük çaplı katliamlar" ve "isyan" boyutuyla nitelediği durumun ciddiyeti Londra'dan belirgin bir şekilde fark edilmişti. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Calthorpe, Lord Curzon'a gönderdiği 27 Temmuz tarihli başka bir telgrafla³⁷ "durumun ciddiyeti" noktasına açıklık getirmeye çalıştı. Önceleri Türklerin tedricen yenildiklerini anlamış olduklarını ve İngiliz Hükümeti'nden destek ve yardım umarak, belki de Trakya ve İstanbul'u da kapsayacak şekilde imparatorluklarından önemli parçaları teslim etmeye hazırlandıklarını ifade eden Calthorpe, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesiyle tüm resmin değiştiğinden bahsediyordu. Karşılıklı kan dökülmesine ve saldırılara sebep olan Yunan ve İtalyan işgalleri, kaçınılmaz bir şekilde Türk partilerinin çoğunluğunun bir anlaşma zemininde birleşmelerine sebep olmuş ve "İttihat ve Terakki" yeniden dirilmişti. Neticede Batılı ve Hıristiyan güçlerden bir şeyler beklemenin imkansız olduğunu anlayan Türkler, kendi çabalarına umut bağlar hale gelmişlerdi.

Birkaç hafta öncesine kadar Türkiye'de her şeyin yolunda olduğunu dile getiren Calthorpe, durumun tamamen değiştiğinden bahsediyordu. Öyle ki, daha önce önemli ölçüde etki ve nüfuza sahip olan Türkiye'deki İngiliz yetkilileri artık kuşku ve somurtkanlıkla karşılanıyorlardı ve bir müddet sonra geri alınmaları gündeme gelebilirdi. Ülkede seçimlere yönelik genel bir istek olduğunu da dile getiren Calthorpe, Sadrazam'ın da üzerinde durduğu bir noktaya değiniyor ve bu durumda tüm kabinenin muhafazakar bir karakter taşıyacağından endişe ediyordu. Ona göre güçlü savaş ve komite duygularını ortaya çıkaracağından seçimlerin yapılması son derece sakıncalıydı. Bu noktadan sonra sözü Mustafa Kemal ve Erzurum'a getiren İngiliz Yüksek

³⁷ DBFI, *First Series, Volume: IV*, No: 467, s.703-704; "Admiral Sir A. Calthorpe (Constantinople) to Earl Curzon, (Received July 28), No: 1548, Telegraphic, Constantinople, July 27rd 1919."; *İBA I*, Belge No: 21, s.54-55.

Komiseri şunları kaydediyor:³⁸

“Dahası, burada parlamentonun toplanması engellense dahi, bunun iç kesimlerde bir yerlerde toplanmasını önlemek mümkün değil. Aslında bilgileriniz dahilinde olduğu üzere Mustafa Kemal zaten Erzurum’da bir kongre başlatmış durumda. Bu doğrultuda gelişen olayların Küçük Asya’da İstanbul’un otoritesini ve Sultan’ın egemenliğini reddederek muhtemelen son derece fanatik, bağımsız ve Avrupa karşıtı bir hükümetin kurulmasıyla sonuçlanma ihtimalini göz önünde bulundurmanız gerektiğini düşünüyorum...”

Bütün ifadelerden sonra Calthorpe’un bu telgrafında da sözü getirdiği son yer Erzurum’daki gelişmelerin karakteristik özelliği olmuştu. Ciddiyetle üzerinde durulması gereken şey, Anadolu’da belirmeye başlayan bağımsız bir siyasi yapılanma idi ki; bağımsız bir hükümetin kurulmasıyla sonuçlanabilecek bu yapılanma İstanbul Hükümeti ve İtilaf politikalarına karşıt bir zeminde hareket ediyordu.

Adı geçen yazıdan iki gün sonra Amiral Calthorpe’un Londra’ya gönderdiği mesaj ise “*Büyük Ermenistan*” ve “*Panislamizm*” kuvvetlerine değinerek bölgedeki sorunu daha geniş boyutlarıyla ele alıyor, bir bakıma uyarı niteliği taşıyordu.³⁹

“Amiral Calthorpe’tan, Dışişleri Bakanlığı’na, 29 Temmuz 1919,
No: 1559 (R) Telgraf Numaram 1548.

Ordu Başkomutanı, Türk-Ermeni sınırındaki durumun giderek ciddileştiği ve Nahçıvan ile Oltu’nun güneyinde çarpışmaların sürdüğü konusunda bilgi veriyor.

Başkomutan, Bayazid ve Karakilise arasındaki 10.000 civarındaki Kürt’ün Ermenilere karşı büyük bir tehditle ortaya çıktığını ve bu hareketin Türk subayları tarafından yönetildiğini belirtiyor. Ona göre daha fazla yayılmadan önce hareketi kontrol altına alması için Türk Hükümeti’ne baskı yapmak gerekiyor.

Hükümete bu konuda baskı yapmaya niyetlenmeme rağmen, mevcut şartlar altında bu baskıdan bir sonuç alınacağını zannetmiyorum.

Ermeniler ve bizim açımızdan daha ciddi bir durum, bölgedeki bir Müslüman koalisyonu ile ortaya çıkabilir. Bu koalisyona güçlü olmadığımız uzak bölgelerdeki Azerbaycan Türklerinin ve hatta Gürcülerin bile katılma

³⁸ *DBFI, First Series, Volume: IV*, No: 467, s.704; “Admiral Sir A. Calthorpe (Constantinople) to Earl Curzon, (Received July 28), No: 1548, Telegraphic, Constantinople, July 27rd 1919.”; *İBA I*, Belge No: 21, s.55.

³⁹ *TNA. PRO. FO. 608/78/16951*, “Situation at Armenia”, August 2st, 1919; Admiral Calthorpe (Constantinople) to Foreign Office, July 29th, No: 1559 (R).

ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır.

Şu konuya da dikkatinizi çekmek isterim ki; Hıristiyanların lehine Müslümanların hoşlanmayacağı barış şartlarının ilanı, bu şartları uygulatacak bir güç olmadığı takdirde daha ciddi sorunlara sebep olacaktır. Hiçbir meselenin süresiz olarak ertelenme durumu söz konusu değildir. Büyük Ermenistan hakkında yapılan konuşmalar milli hareketi körüklüyor ve radikallere, Kürtlerle Türkleri aynı çizgide buluşturacak bir argüman sağlayarak Panislamizm kuvvetlerini güçlendiriyor.”

Adı geçen belgeden de anlaşılacağı üzere, Amiral Calthorpe oldukça net ifadelerle Büyük Ermenistan bağlamındaki beyanatların bölgedeki duruma etkisi hakkında İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na bir tahlil sunarken, temmuz ayının sonlarında İstanbul'dan Londra'ya gönderilen telgraflarda İstanbul Hükümeti'nin Erzurum merkezli “*illegal gelişmelere*” ilişkin tutum ve gözlemleri ön plana çıkıyordu. Bu bağlamda 31 Temmuz'da, Calthorpe tarafından Lord Curzon'a gönderilen bir telgraf⁴⁰ İngiliz Yüksek Komiserliği Birinci Siyâsi Müsteşarı Mr. Hohler ile Sadrazam'ın yaptığı bir görüşme hakkındaydı. Mr. Hohler, hazırlanmış olduğu raporda, Erzurum, Sivas ve Amasya'da toplanan kongrelere verilen öneme ilişkin kesin bir düşünce belirtmenin son derece güç olduğunu ifade ederken, Sadrazam'ın kongreleri hafife alıp, meseleyi başından savdığını belirtiyordu. Mr. Hohler'e göre onun pozisyonundaki birinin kendi hükümet otoritesinin ciddi bir şekilde sallandığını kabul etmemek için böyle bir tavır sergilemesi son derece doğaldı. Ancak Sadrazam, bazen de durumun ciddi olduğunu itiraf ederek kendisiyle çelişiyordu. Mr. Hohler'e açık bir şekilde vilâyetlerin merkezle bağlarını kesip atma ihtimalini itiraf etmişti.

Amiral Calthorpe'a göre İstanbul'daki Merkezi Hükümet'in yetersizliği Erzurum Kongresi'ni doğurmuştu ve hükümetin iç kesimlerde ortaya çıkan bu hareketle mücadele edecek gücü yoktu. 1 Ağustos'ta Lord Curzon'a gönderdiği telgrafta⁴¹ iç kesimlerin uzak bölgelerinde neler meydana geldiğine dair önemli ölçüde bir belirsizliğin söz konusu olduğunu belirten Calthorpe, Sadrazam'ın kendisine, 25 Temmuz'da bir muamma ile karşı karşıya kaldığını ifade ederek, aşırı milliyetçi hareketler ve bölgesel kongrelerle ilgili birçok söylentiden

⁴⁰ *British Documents on Foreign Affairs, Reports and Papers From the Foreign Office Confidential Print*, General Editors; Kenneth Bourne&D. Cameron Watt, Part II, Series B, Turkey, Iran and the Middle East, 1918-1939, Editor: Robin Bidwell, Volume I, The End of the War, 1918-1920, University Publications of America, Inc., 1985, Document No: 41 (115591), Vice-Admiral Sir A. Calthorpe to Earl Curzon, Constantinople, July 31, 1919, (Received August 13.), No: 1353, s.78. ; *İBA I*, Belge No: 23, s.63-68.

⁴¹ *BDF A, Part II, Series B, Volume I*, Document No: 40 (115568), Vice-Admiral Sir A. Calthorpe to Earl Curzon, Constantinople, 1 August, 1919, (Received August 13.), No: 1328, s.76-77; *DBFP, First Series, Volume: IV*, No: 472, s.712-714.

bahsettiğini kaydetmişti. Sivil otoritelerin konuyla ilgili ne düşündükleri sorulduğunda ise Damat Ferit sessizliğe bürünmüştü. Kongrenin hareket tarzı hakkında şimdiye kadar kesin bir bilgiye ulaşamadığını belirten Calthorpe, kendisine ulaşan son bilgilere göre kongrenin şu anda toplantı halinde olduğunu belirtmekle yetindi. Son telgrafında ülkenin asayiş ve düzeninin yok olma tehlikesi ihtimali ile karşı karşıya kaldığını ifade ederken mevcut durumla ilgili gelişmeleri abartmadığını düşünen Calthorpe, sözlerini tekrar Erzurum Kongresi'ne getiriyordu:⁴²

“...Bir kumarbaz edasıyla her şeyini tehlikeye atmaya karar veren ve daha özgür bir bölge oluşturup Doğu Anadolu'yu İzmir'in düştüğü durumdan koruma amacıyla faaliyet merkezlerini Doğu ile Kuzey'e yönlendiren ve enerjik (genç) askerlerce yönetildiğinden başka hakkında pek bir şey bilmediğimiz Erzurum Kongresi, merkezi hükümetin yetersizliği sonucunda karşımızda duruyor.”

Amiral Calthorpe,
Yüksek Komiser”

Erzurum Kongresi ve bölgedeki gelişmeler, İngiliz askeri kesimlerince de dikkatle takip edilmekteydi. Ağustos ayından itibaren, İstanbul'daki İngiliz Genel Karargâhı'na ulaşan bilgiler, Londra'da Savaş Bakanlığı ile paylaşılmaya başlandı. Bu noktada 1 Ağustos 1919 tarihli olmak üzere, “*Erzurum'daki Durum*” hakkında aşağıdaki telgraf Londra'ya iletildi:⁴³

“Genel Karargâh'tan (İstanbul), Savaş Bakanlığı'na, No: 6654, 1 Ağustos

Erzurum'da Durum: Erzurum'da bir kongre toplandı. Rıza Tevfik ve bazı çevreler bunun mevcut hükümete karşı bir ihtilâl deklarasyonu olduğu kanısındalar. Bununla beraber kongre delegelerinin sadece Ermeni tehlikesi tartışmalarının yoğun olduğu altı vilâyetten geldikleri görülüyor.

Erzurum'daki 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir, kongreye başkanlık eden yasadışı Mustafa Kemal'in tutuklanmasına yönelik herhangi bir girişimde bulunmadı. Ayın yirmi yedisinde, Batum'a yapılan silah ve teçhizat sevkiyatı esnasında 15. Kolordu Komutanlığı, Bakanlık desteğini de ima edip, güvensizlik sebebiyle silah nakliyatına izin verilmediği doğrultusunda resmi bir karardan bahsetti. “Black Jumbo” da (ajanın sahte adı), Savaş Bakanlığı'ndan herhangi bir talimat gelmediği gerekçesiyle Van'dan sürgü kollarının gönderilmesine yönelik emrin Kolordu Komutanlığı

⁴² *B DFA, Part II, Series B, Volume I*, Document No: 40 (115568), s.77; *DBFP, First Series, Volume: IV*, No: 472, s.713.

⁴³ *TNA. PRO. FO. 371/3659/117547*, “Situation at Erzerum”, G.H.Q. Constantinople to War Office, I.6654, August 1st.

tarafından iptal edildiğini doğrulamıştır. Jumbo'nun ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla Kâzım Karabekir bir ikilem halindedir. Yetkisini Bakanlar Kurulu ve Savaş Bakanlığı'na dayandıran Kâzım Karabekir, İçişleri Bakanı iken Ali Kemal tarafından kendi otoritesine zarar verecek talimatları eleştirirken, İstanbul'dan gelen resmi emirler üzerinde inisiyatifini kullanıyor. Tüm bunlar, mevcut Türk hükümetinin Doğu Anadolu'da otoritesini uygulamada yetersiz kaldığına işaret ediyor.”
 “İstanbul Raporlarından Bölümler⁴⁴

Samsun Bölgesinde Durum (Kısmen): 19.... On beş Türk subayı, Ermeni saldırılarına karşı planlı savunma önlemlerini tartışmak için kongreye katılmak niyetiyle Erzurum'a gitmek üzere Sivas'tan ayrıldı.

20. Türkiye'de seyahat halinde olan bir Amerikan politik temsilcisi, Mustafa Kemal'in Erzurum'a giderken uğradığı bölgelerde yoğun bir şekilde İtilaf karşıtı propaganda yaptığını rapor etti. Yine de ülke sakin görünüyor. Halihazırda bir isyan ortaya çıkmadığı gibi, herhangi bir askeri hareket de gözlenmemiştir.”

“Samsun ve Kuzey Doğu Vilâyetlerinde Durum: 21. Yüksek Komisere danışıldıktan sonra onun askeri ataşesi, Sadrazam ve Harbiye Nazırı arasında bir görüşme ayarlandı. Osmanlı yetkilileri mevcut durum hakkında bilgilendirildi ve Doğu Vilâyetleri Genel Müfettişi General Mustafa Kemal tarafından 3. Kolordu Komutanlığı'na -Albay Rıfat Bey-verilmiş olduğu düşünülen emirlere atıf yapıldı. Mustafa Kemal'in toplumu tahrik ettiği ve İngiliz Genel Karargâhı'nın isteği üzerine Harbiye Nezareti tarafından İstanbul'a çağrıldığı hatırlatıldı. Mustafa Kemal, bu emri 13 Haziran'da almış olmasına rağmen emre itaat etmemiştir.

24. Mustafa Kemal'in hükümet emirlerine açık bir şekilde itaatsizliği üzerine yasa dışı ilan edilmesi ve bu deklarasyonun Osmanlı Hükümeti tarafından sivil ve askeri yetkililere duyurulması tasarlandı.

25. Bu arada Mustafa Kemal Erzurum'a vardı ve buradan geri dönmesi hususundaki emirlere uymayacağını ve ardından istifa edeceğini ima etti.”

“Trabzon ve Erzurum'da Durum: 27. Trabzon yakınlarında bazı birlikleri olan 3. Kafkas Tümeni, herhangi bir Rum işgaline karşı koymaya hazırlanma doğrultusunda emirler aldı. Bu emrin Mustafa Kemal'den geldiği muhakkak. Giresun'daki delegelere Erzurum'daki kongre toplantısına katılmak için çağrıda bulunuldu. Erzurum'daki kongre, Ermeni ve Rum saldırılarına karşı direnme organizasyonunu tartışacak.

28. Erzurum'daki kontrol subayı, muhtemel Ermeni ilerlemesine karşı Türklerin önemli ölçüde alarma geçtiklerine dair raporlar gönderiyor. Ermenilerin bölgeye dönmelerine yönelik tartışmalar, İzmir olayı ve İngilizlerin Kafkasya'yı tahliye ettiklerine dair bilgiler doğal olarak benzeri

⁴⁴ TNA. PRO. FO. 371/3659/117547, “Situation at Erzerum”, August 16, 1919; “Extracts from Constantinople Reports, Situation in the Samsoun District”, pp.243-245.

söylentilere dayanak oluşturuyor. Bununla beraber adı geçen gelişmeler, bölgedeki durumu etkileyen önemli faktörlerdendir.”

Görüldüğü üzere, Erzurum Kongresi'nin toplantı halinde olduğu günlerde bölgedeki gelişmeler detaylı bir şekilde İngiliz askeri çevrelerince de mercek altına alınmış, konuya ilişkin birtakım değerlendirmeler yapılmıştı. Adı geçen raporlar incelendiğinde özellikle birkaç noktanın ön plana çıktığı ve daha önceki bilgi ve ifadelerin önemli ölçüde teyit edildiği göze çarpıyordu. Buna göre toplumu tahrik eden Mustafa Kemal Paşa'nın İngiliz Genel Karargâhı'nın talebi üzerine Harbiye Nezareti tarafından İstanbul'a çağrılması ile ilgili sürece değinilerek, bazı çevrelerce Erzurum'daki durumun İstanbul Hükümeti'ne karşı bir “*ihtilâl deklarasyonu*” şeklinde algılandığından bahsedilmiş, Erzurum Kongresi delegelerinin Ermeni tehlikesi tartışmalarının yoğun olduğu altı vilâyetten geldikleri kaydedilmişti. Ermeni saldırılarına karşı planlı savunma yöntemlerini tartışacak olan kongre, Rum işgallerine karşı da direnme teşkilatı oluşturacaktı. Erzurum Kongresi'ne başkanlık eden Mustafa Kemal hakkında herhangi resmi bir işlem yapmayan ve mütareke maddelerinin uygulanması yönelik bir ikilem yaşayan Kâzım Karabekir Paşa faktörüne de değinen rapor, sonuç itibarıyla tüm bu olumsuz gelişmeleri İstanbul Hükümeti'nin Doğu Anadolu'da otoritesinin kalmamasına bağlarken İngiliz siyâsi ve askeri çevrelerinin en önemli gündem maddelerini Erzurum merkezli gelişmeler oluşturmaya başlıyordu.

The Times gazetesi de, 5 Ağustos 1919 tarihli nüshasında Anadolu'daki durumun daha da kötüleştiğinden bahsederek Temmuz ayında Mustafa Kemal Paşa tarafından Erzurum'da yapılan toplantılardan ve Kafkasya merkezli gelişmelerden İngiliz kamuoyunu haberdar ediyordu. “*Ermenistan'a Yönelik Yeni Tehdit; Türk İsyanı*” başlığı altında verilen haber şu şekilde kaleme alınmıştı:⁴⁵

“Ermenistan'a Yönelik Yeni Tehdit”, “Türk İsyanı”
(Kendi Muhabirimizden)

İstanbul, 30 Temmuz (Gecikmeli)- Doğu Anadolu'daki durum daha da kötüleşti. Erzurum'da Türk kuvvetleri tarafından mütareke şartları gereğince İngiliz yetkililerine teslim edilen savaş malzemeleri ile yüklü bir tren, Erzurum ile Sarıkamış arasında durduruldu ve sahra topu arka kaideleri ve benzeri malzemelerle ne yapmayı amaçladıkları şüpheli olmasına rağmen trendeki malzemeler sözde haydutlar tarafından kaçırıldı. Özellikle, Türkiye'ye sunulacak barış şartlarının çok ağır olması durumunda kendisini savaş başlatacak özgürlükte biri olarak tanımladığı iddiası doğruysa,

⁴⁵ *The Times*, 5 Ağustos 1919, Salı; “New Menace to Armenia, Turkish Revolt”, s.10.

Erzurum'daki Türk komutanı Kâzım Bey'in mütarekeye yönelik bu ihlâlin bir parçası olduğu şüphesine karşı koymak son derece güç. Kısmen farklı bir çizgide olmakla beraber Mustafa Kemal de muhtemelen Kâzım Bey'le birlikte hareket ediyor...

Bu arada, Ermeni Cumhuriyeti'nin güney-doğusundaki "Tatar (Azeri) bölgesinin" eski bir Türk subayı yönetiminde bir isyan başlatarak, "Sadarak"ı kadar Nahçıvan'ın kuzey-batı demiryolu hattının (İran sınırındaki Erivan-Culfa) işgal edildiği ve Türk ajanlarının Kars bölgesinde aktif oldukları ifade ediliyor. Öyle görünüyor ki; yerimizi dolduracak bir güç bırakmadan Transkafkasya'yı yakın bir gelecekte tahliye etmemiz durumunda, Ermeni Cumhuriyeti saldırıya uğrayacak ve muhtemelen Türk-Azeri ve Kürt işbirliğiyle yok edilecektir. Bu koalisyonun daha sonra Transkafkasya Bolşevikleri ve Denikin'e karşı olan Gürcistan Cumhuriyeti ile de bağlantı kurma durumu olabilir. 29 Temmuz- "Milli Kongre" hareketinin Doğu Anadolu'yu kapladığı ve Ankara'ya delegeler gönderildiği bildiriliyor. 18 ve 19 Temmuz'da Erzurum'da Mustafa Kemal önderliğinde yapılan toplantılar sonucunda "Hürriyet ve İtilaf Kulübü" dağıtıldı."

İngiltere'nin Kafkasya'yı tahliye süreciyle ilgili gelişmelerle Erzurum'daki hareketlilikler hakkında Mustafa Kemal ve Kazım Karabekir Paşaların ismini ön plana çıkararak İngiliz kamuoyunu bilgilendiren *The Times*, bölgedeki olağanüstü duruma dikkat çekiyordu. Buna göre Mondros Mütarekesi uyarınca yapılması gereken silahsızlandırma faaliyetlerinin kesintiye uğradığı belirtilerek bu noktada Kâzım Karabekir'in olumsuz tavırları ile Mustafa Kemal Paşa ile olan işbirliği durumunun altı çizilmişti. Tüm bu gelişmelerle eş zamanlı olmak üzere Kafkasya'nın İngiliz birlikleri tarafından tahliye edilmesi sürecinde bölgenin kritik gelişmelere gebe kalacağı ve bu bağlamda Ermeni Cumhuriyeti'nin "Türk-Kürt ve Azeri" koalisyonu tarafından saldırıya uğrama ihtimalini dile getiren *The Times* gazetesi, Doğu Anadolu'daki gelişmeleri "*Milli Kongre*" hareketiyle tanımlayıp bu hareketin bölgeyi baştan başa kapladığına ilişkin bilgileri okuyucuları ile paylaşmıştı. *The Times*'ın Erzurum'daki toplantılar sonucunda "Hürriyet ve İtilaf Kulübü"nü dağıtılarak Ankara'ya delegeler gönderildiğini kaydetmesi ise tutarlı olmaktan uzak ifadeler şeklinde kayda geçiyordu. Adı geçen haberin *The Times* sütunlarında görüldüğü gün, Türkiye'deki iç sorunlar bağlamında meseleyi meslektaşları Fransız Yüksek Komiseri M. Defrance ile görüşen Amiral Calthorpe ise duruma ilişkin ön plana çıkan ve daha önce de dile getirilen muhtemel önlemler hakkında 5 Ağustos tarihli telgrafıyla Dışişleri Bakanlığı ile istişare etmişti.⁴⁶

⁴⁶ İBA I, Belge No: 25, s.71, Vice-Admiral Sir A. Calthorpe to Earl Curzon, No: 1368, Constantinople, August 5, 1919, (Received August 20)

“...General Milne’den ve diğer başka kaynaklardan bana ulaşan bilgiler, Mustafa Kemal’in Erzurum’da ordu mahiyetinde bir şeyler organize ettiğini ortaya koyuyor. Müttefikler, şu anda bu tür bir hareketi kuvvetle/güçle kontrol edebilecek bir pozisyonda değiller ve General Milne’nin ortaya koymak zorunda kaldığı tek öneri Trabzon Limanı’nın muhtemel işgal durumudur. Aslında General Milne de, iç kesimlerdeki Hıristiyanların gereksinim durumunda geri çekilmelerine bir alt yapı oluşturma ve Erzurum’dan insan ve kaynak hareketi sorununu bir dereceye kadar daha da güç bir hale getirmenin ötesinde Trabzon’un işgalinin herhangi önemli bir etkisinin olacağını düşünmüyor. Bu konuyu ayrıca M. Defrance’nin dikkatine de sundum. Olayın ciddiyetinin farkında fakat Trabzon’un işgalinin faydasına ilişkin bazı şüpheleri var. Bana, soruna yönelik düşüncelerini mümkün olduğunca kısa bir sürede açıklama sözü verdi...”

A. Calthorpe,
Yüksek Komiser”

İlgili belge ve yazışmalardan takip edildiği kadarıyla İngiliz askeri ve siyasi makamları arasında Erzurum merkezli gelişmelere yönelik değerlendirmeler yapılırken ön plana çıkan bir nokta vardı ki; o da, İtilaf devletlerinin gelişen bu hareketi kuvvetle kontrol edecek bir pozisyonda olmadıkları gerçeği idi. Calthorpe’tan Dışişleri Bakanlığı’na gönderilen 5 Ağustos tarihli telgrafta da bu durum üzerinde durulmuş, Mustafa Kemal’in Erzurum’da askeri bir organizasyona giriştiği, bununla beraber İtilaf devletlerinin böyle bir hareketi güçle kontrol edecek bir pozisyonda olmadıklarının altı çizilmişti. Adı geçen telgrafta muhtemel önlemlere ilişkin General Milne tarafından öne sürülen Trabzon’un işgal durumuna değinilmişse de, General Milne’nin dahi bu işgalin pratikte mevcut duruma bir etki yapmayacağı doğrultusundaki düşünceleri Calthorpe tarafından Londra’ya iletilmiş ve bu iletiye Trabzon’un işgali durumuna ilişkin M. Defrance’in şüphe ve tereddütleri de eklenmişti.⁴⁷

İngiliz askeri ve siyasi temsilcileri tarafından Erzurum’daki kongre ile

⁴⁷ İngiliz Savaş Bakanlığı (WO) ve Dışişleri (FO) belgelerinde Doğu Anadolu’da Mustafa Kemal önderliğinde ortaya çıkan tehdiye karşı alınabilecek önlemler hakkında bazı tartışma ve planlara rastlamak mümkündür. Öyle ki; 26 Aralık 1919 tarihli olmak üzere İstanbul İngiliz Yüksek Komiserliği’nden, İngiliz Karadeniz Orduları Başkomutanlığı’na gönderilen yazıda, Mustafa Kemal ve yandaşlarının faaliyetlerine karşı misilleme olarak Çanakkale Boğazı istihkamlarının havaya uçurulması gündeme gelmiş, bununla beraber Sir J. de Robeck, böyle bir misillemenin Anadolu’daki “Milliyetçi Parti”yi güçlendirerek, böyle bir misillemenin İstanbul Hükümeti’ne ve Türkiye’deki İtilaf devletleri politikalarına zarar verebileceğini kaydetmiştir. Aynı telgrafta Mustafa Kemal hareketini ortadan kaldırmak için Anadolu’daki bazı stratejik şehirlerin işgal durumunu da değerlendiren İngiliz Yüksek Komiseri, bu noktada da milliyetçileri sindirmek için önemli ölçüde kuvvete gereksinim olacağını altını çizmiştir. (TNA. PRO. FO.371/4161/169418, British High Commission, Constantinople to General Officer Commanding-in-Chief, Army of the Black Sea, Constantinople, 26 December 1919, No: M.2631.

ilgili elde edilebilen bilgiler, kongreden sonra da İstanbul ile Londra arasındaki yazışmalarda yer almaya devam etti. Bu bağlamda Amiral Webb'in Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 10 Ağustos tarihli telgrafın içeriği "*Erzurum'da Durum*" başlığı altında şekillenmişti. Birtakım hatalı/belirsiz bilgilerle beraber, Webb'in çelişkili değerlendirmelerini içeren telgraf şu şekilde kaleme alındı:⁴⁸

"Amiral Webb'den (İstanbul), Dışişleri Bakanlığı'na, 10 Ağustos 1919, No: 1640; Acil

Genel Kurmay Başkanı Erzurum'daki askeri temsilcisinden 31 Temmuz tarihli belirsiz bir mesaj aldı. Buna göre, toplanan kongre sadece doğu ve (batı?) kazalarının ve Samsun, Sivas, Kayseri ve kuzey kesimleri temsilcilerini içermekte olup, Adana hariç Maraş, Urfa ve Diyarbakır temsilcileri de kongrede yer almışlardır. Kongrenin açıkladığı maksat şunlardır:

1. Self-determinasyon ilkesi doğrultusunda oluşturulacak bir hükümet.

2. Gerekli önlemler için sivil ve askeri bağımsızlık teşkilatları.

Askeri yetkili, bölgedeki silahsızlandırma faaliyetlerinin işlemez bir hale geldiğini ve ağır Rus mühimmatının yok edilmeye devam edildiğini belirtiyor. Mustafa Kemal, İzmir ve diğer bölgelerin işgal edilmesine izin veren İtilaf devletlerinin mütarekeyi bozduklarını ifade ediyor. Askeri temsilci, bu bölgedeki Türklerin çok fazla zarar ziyana uğramadığını ve yenilgiyi kabul etmediklerini belirtmekle beraber, er geç bölgede kuvvete başvurmanın zorunlu hale geleceğini kaydediyor.

Şu durumu da vurgulayarak belirtmek istiyorum ki; tahliye etmek üzere olduğumuz Kafkasya'daki olaylarla Doğu Anadolu gelişmeleri arasında yakın bir ilişki olduğunu gözlemlemek mümkün.

Sadrazamla yaptığım görüşmede bana korkularını ifade ile Erzurum Valisi'nin Mustafa Kemal'in etki ve nüfuzu altına girdiğinden bahsetti. Yeni atanan vali ise henüz Erzurum'a ulaşmamış.

Bana ulaşan çeşitli raporlardan anladığım kadarıyla, Mustafa Kemal hareketi tek başına ülke genelinde başarıya ulaşacak gibi görünmüyor. Ülkede tahrikçilerin çabalarıyla ortaya çıkmış olan geçici ve yerel başkaldırıları söz konusu.

Bununla beraber, bu hareketin daha tehlikeli boyutlara ulaşması gibi büyük bir risk de her zaman göz önünde bulundurulmalıdır. Aynı zamanda, bir zayıflık göstergesi şeklinde algılanacak olan Kafkasya'dan birliklerimizin çekilmesi veya çok sert olması kaçınılmaz olan Türkiye ile barış şartlarının açıklanması sonucunda bu gibi bir hareketin tehlikeli boyutlara ulaşma riski her zaman için söz konusudur. İç kesimlerde yeterli ölçüde Müttefik gücü olmadan katı barış şartlarını uygulatıp, Hıristiyan halkın hayatını güven altına almak çok zor görünüyor.

Dışişleri Bakanlığı'na (No: 1640) ve Paris'e gönderildi."

⁴⁸ TNA. PRO. FO. 371/3659/114390, "Situation at Erzurum", Admiral Webb (Constantinople) to Foreign Office, August 9th, No: 1640; Urgent.

Amiral Webb, “acil” kaydıyla Dışişleri Bakanlığı ve Paris’teki İngiliz misyonuna gönderdiği yukarıdaki telgrafiyle, Erzurum’daki İngiliz askeri temsilcisi Rawlinson’un Genel Kurmay Başkanlığı’na sunduğu 31 Temmuz tarihli raporunu Dışişleri ile paylaşmıştı. Bununla beraber, kongre delegeleri hakkında askeri temsilcinin ilettiği bilgilerin pek tutarlı olmadığı fark ediliyordu.⁴⁹ Ancak adı geçen raporda, Erzurum Kongresi’nin amaç olarak açıkladığı “self-determinasyona dayalı hükümet teşkili” ve “sivil ve askeri bağımsızlık teşkilatlarının oluşturulması” noktasında gayet açık ve doğru ifadeler kullanılmıştı. Yine Mustafa Kemal’in İzmir olayından sonra mütarekenin bir hükmünün kalmadığını belirtmesi ve bölgedeki silahsızlandırma faaliyetlerinin işlemez hale gelmiş olması gibi Rawlinson’un kayıtları arasında yer alan bazı ifadeler Amiral Webb tarafından ön plana çıkarılmıştı. Rawlinson’a göre, bu bölgede yenilgiyi kabul etmeyen Türklere yenildiklerini anlatmak için er veya geç askeri bir müdahale kaçınılmaz gibi görünse de, Erzurum’daki İngiliz askeri temsilcisinin bu ifadeleri İngiliz siyasetinin bölgeye yönelik çelişkili pozisyonunu bir kez daha su yüzüne çıkaracak nitelikte idi. Mevcut şartlar altında Kafkasya’yı bile tahliye etmek zorunda kalan İngiliz Hükümeti’nin Doğu Anadolu’ya yönelik bir yükümlülük üstlenemeyeceği son derece aşikârı ve hatırlanacağı üzere bu durum İngiliz Dışişleri ve Savaş Bakanlığı arasındaki yazışmalarda önemli bir sorun olarak kaydedilmişti. Londra’ya ilettiği yazısında Rawlinson’un adı geçen raporundaki bazı ifadelere vurgular yanında daha kapsamlı değerlendirmelerle bölgedeki duruma açıklık getirmeye çalışan Amiral Webb de, Kafkasya’daki gelişmelerle Erzurum olaylarının bir paralellik arz ettiği üzerinde durmuş, iç kesimlerde yeterli Müttefik gücü olmaksızın Türkiye’ye yönelik sert barış şartlarının uygulanamayacağını belirtmişti. Sadrazam ile yaptığı görüşmede, onun korkuları yanında, Erzurum Valisi’nin Mustafa Kemal’in etki ve nüfuzuna girdiğine yönelik ifadelerine de tanıklık etmiş olan Webb, adı geçen yazısının son bölümünde açıkça bir çelişki içine girmişti. Buna göre Amiral Webb, bir taraftan, kendisine ulaşan çeşitli raporlardan yola çıkarak Mustafa Kemal hareketinin ülke genelinde tek başına başarıya ulaşacak gibi görünmediğini, aslında hareketin bazı “tahrikçiler” önderliğinde gelişen “geçici ve yerel başkaldırıları” seviyesinde olduğunu ifade ederken, diğer taraftan “bu hareketin daha tehlikeli boyutlara ulaşması gibi büyük bir riskin de her zaman göz önünde bulundurulması gerektiği” üzerinde

⁴⁹ Samsun, Kayseri, Maraş ve Urfa’dan kongreye delegeler katılmamış, Diyarbakır’dan seçilen delegelerin kongreye gelmeleri ise engellenmişti. Erzurum Kongresi’ne katılan delegeler için Bkz. Yücel Çil, *Erzurum Kongresi’ne Katılan Delegeler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2005; Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, Kültür Ofset Lmt. Şti., Ankara, 1993.

durmuştu. Webb'e göre, Erzurum merkezli gelişen hareketin daha tehlikeli boyutlara ulaşma riskini artıracak temel faktörler ise İngiliz birliklerinin Kafkasya'dan çekilmesi ve Türkiye'ye sunulacak sert barış şartları idi.

Amiral Webb'in içine düştüğü çelişkili pozisyon bir yana, İngiliz Askeri İstihbarat Servisi'nden Eylül ayında Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen ve Erzurum'daki İngiliz Kontrol Subayı Yarbay Rawlinson tarafından kaleme alınan 11 Ağustos tarihli bir raporda Erzurum Kongresi, Mustafa Kemal ve Doğu Anadolu'daki gelişmelerle ilgili son derece özel ve detaylı bilgiler bulunuyordu. Erzurum ve bölgedeki milli teşkilatlanma sürecine kendi yorumlarıyla ışık tutmaya çalışan Rawlinson, oldukça ilginç değerlendirmelerde bulunmuştu.⁵⁰

“Askeri İstihbarat Servisi'nden Dışişleri Bakanlığı'na;
“Erzurum Kongresi Günlerinde Doğu Anadolu'daki Durum Hakkında Rapor, Yarbay A. Rawlinson 11 Ağustos 1919.”

Müdafa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti: Müdafa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, bu yılın başlarından itibaren aktif hazırlıklarda bulunuyor ve Nisan ayının sonunda, Temmuz sonu itibarıyla Erzurum'da bir kongre toplanmasına karar verildi.

Kongrenin açık amacı, bölgedeki halkın çoğunluğu tarafından arzulanan self-determinasyona dayalı bir hükümet şekli oluşturmaktadır. (Başkan Wilson'un tanımlamasına uygun olarak.)

Başlangıcından beri Erzurum'un hareketin merkezi olduğu görülüyor. Küçük Asya'nın diğer bölgelerinde de propaganda yapılmasına rağmen Doğu Anadolu bölgesi bütünüyle başı çekiyor. Konferans temsilciliği aşağıdaki bölgelerdeki “Kaza”larla sınırlandırıldı.

Vilâyetler: Erzurum, Trabzon, Sivas, Mamuret-ül Aziz, Diyarbakır, Bitlis, Van
Sancaklar: Samsun, Erzincan, Kayseri, Zeytin, Urfa.

Eş zamanlı olmakla beraber, coğrafi pozisyonlarının dış müdahaleye daha açık bulunması ve bölge nüfusunun silahlanma açısından yukarıda bahsedilen yerlerdeki durumla aynı seviyede olmamasından dolayı diğer vilâyet örgütlenmeleri daha ihtiyatlı bir şekilde gelişti.

Askeri Teşkilat: Doğu Anadolu'daki Türk ordusunun terhis edilmesi üzerine askeri birlikler genelde terhis edildikleri bölgelerde kalırken, bunların evleri batıda bulunan az sayıdaki bir bölümü evlerine döndüler. Bu duruma genel olarak Ermeni tecavüzüne direnmek üzere bölgede ortaya çıkan milli irade sebebiyet verdiyse de, diğer şartlar da eş zamanlı olarak bu sonuca katkıda bulundu. -Önemli bir faktör de ulaşım sıkıntısı ve batıdaki yaşam koşullarının belirsizliği idi.- Bununla beraber en etkin teşvik, savaş öncesi nüfusu kaybolan veya daha doğru bir tanımlamayla belki de imha edilen doğu bölgelerinin ıssızlaşmış/terk edilmiş vaziyeti idi.

⁵⁰ TNA. PRO. FO. 371/4158/12601, Department of Military Intelligence to Foreign Office, “Situation in Eastern Anatolia, September, 1919.

Savaş öncesi nüfusun sadece %10'unun şu anda taşra bölgelerinde bulunabileceğini söylemek kesinlikle abartı olmayacaktır. Bu yüzden terhis edilen birlikler ister istemez her yerde kendi tasarruflarında kullanabilecekleri topraklar ve boş evler buldular. Sonuç, benzeri görülmemiş derecede eğitilmiş askerlerden oluşan bir nüfus meydana getirdi ki; bunlar sadece içgüdüsel olarak Ermeni karşıtı olmakla kalmıyor, aynı zamanda ele geçirmiş oldukları avantajların kaybıyla sonuçlanabilecek herhangi bir önlem veya bir Ermeni dönüş hareketine karşı direnmede de güçlü bir motive ile hareket ediyorlardı.

Bu durum nispeten kolaylıkla toplumun teşkilatlanmasını sağladı ve bu bölgede meydana gelebilecek herhangi bir ihtilâl hareketi açısından önemli bir güç unsuru oluşturdu; emsaline zor rastlanacak bir şekilde ortaya çıkan çıkar birlikteliğiyle hareket eden ve aynı zamanda itaat ve disipline alışık eğitilmiş askerlerden oluşan bir nüfus.

Silahlanma: Türk ordularının Kafkasya'dan Batı'ya ve Mezopotamya ile Filistin'den Kuzey'e doğru geri çekilmeleri esnasında sistematik bir silah dağıtımı yapıldı. Öyle ki; daha önce silahsız olan halk, şu anda her yerde silahlanmış durumda. Ayrıca terhis edilen bütün askerler silahlarını muhafaza ettiler ve çeşitli bölgelerde geniş cephane stoklarının gizlendiğine de şüphe yok. Dahası, silahsızlandırmaya ilişkin vazifelerim esnasındaki izlenimlerim doğrultusunda vardığım kanaat odur ki; varlıkları resmen bana bildirilmeyen muhtelif top ve makineli tüfek stokları mevcuttur.

Türklerin hazır hale gelebilecek sivil askeri kaynaklara ilişkin (doğal olarak) abartılı söylemlerinden dolayı ortaya konulabilecek askeri güç hakkında herhangi bir tahminde bulunmak son derece zor. Bununla beraber, Batum'dan Trabzon'a geri çekilme esnasında görev alan bir Türk mühimmat subayından aldığım bilgilere (kişisel/sözlü) göre, geri çekilme esnasında 35.000 tüfek dağıtılmış, iç kesimlerden gelen birlikler kararlaştırılmış noktalarda yürüyüş kollarıyla buluşmuşlardır. Trabzon'dan daha sonra buna benzer şekilde başka dağıtımlar da (silah) gerçekleşmiştir.

Ayrıca bahar ayları başlangıcında Erzurum ve Hasankale'den silah dağıtımının yapıldığına inanmamı sağlayacak delillerim var. Miktarla yönelik bir tahmin mümkün değil. Fakat bir Türk subayından tesadüfen edindiğim bilgiler, stokta bulunan silah miktarının daha önce Erzurum Vilâyeti'nde var olandan sadece 75.000 daha az olduğunu gösteriyor.

Dahası makineli tüfeklere yönelik stok olarak gösterilen miktar, bunların önemli bir bölümünün gizlenmiş olduğu yönünde bir kanaate varmama sebep olurken, geçen ay Erzurum'dan Trabzon'a gönderilen 160 makineli tüfeklik bir sevkiyat tamamen ortadan kayboldu. Sonuç, bu iki vilâyette meydana gelen olayların kaçınılmaz bir şekilde diğer bölgelerde de tekrarlandığına işaret ediyor ve eğer Doğu Türkiye'deki mevcut güç (düzenli ordu dışında) 100.000 silahlı ve eğitilmiş adam olarak düşünülürse, eminim ki; popüler bir amaç için silah altına çağırılma durumunda elde edilebilecek sayı bu düşünülen miktardan daha fazladır.

Nakliyat konusuna gelince; burada yetersiz bir durum söz konusu olabilir, ancak asıl güçlük ülkede bulunan tüm hayvan nakil araçlarının merkezi

bölgelerde toplatılmasında yaşanıyor. Hareket şu an için sadece savunma amaçlı tasarlandığı için bu gibi faaliyetler yeterli olabilir.

Kongrenin Sonucu: Erzurum'dan ayrılmadan önce, konferansın son gününde Mustafa Kemal ile iki saatten fazla görüşme imkânım oldu. O, açık bir şekilde konferansın İstanbul Hükümeti'ni dikkate almadığını ve hareketin ihtilâlcî bir karakter taşıdığını kabul etti. O, diğer vilâyetlerin önemli çoğunluğunun desteğini bekleyerek olağan ve düzenli bir tarzda hareket etmeyi arzu etmesine rağmen, Paris Konferansı'nın Ermeni Hükümeti'ne eski Türk-Rus sınırı ötesinde bir toprak tahsisi kararına ihtilâlcî ordu tarafından karşı koyulacağını ve düzenli Türk birliklerinin de bu harekete katılacaklarını umduğunu ima etti.

O, tüm Bolşevik eğilim ve propagandasını reddediyor, bununla beraber kanaatimce farklılık sadece isimsel ve tüm hareket önemli ölçüde ilk etapta finansal destek sağlayan Lenin'den esinlenip, Müslüman kaynaklardan gelen bağışlarla destekleniyor. Liderler, bana söylenildiği kadarıyla, mektubu 4. veya 11. Bolşevik Kolordu Komutanı olarak imzalanan Enver'le işbirliğini kati bir şekilde reddettiler. Varlığı Kemal tarafından kabul edilse de, adı geçen mektubu görmedim. Bununla beraber Kemal, kişisel olarak Enver'e uzun zamandır cephe aldığı için mektup başka birine gönderildi.

Vardığım sonuç şudur ki; böyle bir ihtilâlin önemli ölçüde başarı ihtimali vardır ve şu anki topraklardan kısıntı ile bunların bir bölümünün Ermenilere devredilmesine yönelik herhangi bir teşebbüs önemli ölçüde Müttefik gücü ile beraber meşakkatli yükümlükler gerektirecektir.

Dahası, zaten çiğneyebileceklerinden daha büyük bir lokma ısırılmış olan Ermenilerin idare kabiliyetleri yoktur ve daha fazla toprak edinme yönünde bir eğilim içerisinde değiller.

İmza;

A. Rawlinson, Yarbay”

Görüldüğü üzere Erzurum Kongresi'nden sonra en detaylı ve çarpıcı değerlendirmeler bölgede bulunan Rawlinson tarafından yapılmıştı. Buna göre, Erzurum Kongre'sinin toplanmasına Nisan ayında karar verilmişti ve daha önce değerlendirilen İngiliz belgelerinde de bahse konu olan durum burada bir kez daha ve net bir şekilde açığa çıkıyordu. Erzurum Kongresi'nin amacı ABD Başkanı Wilson'un prensipleri doğrultusunda “self-determinasyon” ilkesine dayalı bir hükümet şekli oluşturmaktı ve çoğu İngiliz belgelerinde “*illegal*” olarak tanımlanan bu hareketin merkezi teşkilatlanma açısından Doğu'nun diğer vilâyetlerine nazaran ön plana çıkmış olan Erzurum'du.

Doğu Anadolu'daki mevcut nüfusun profili ile ilgili tanımlama esnasında Rawlinson'un kayda geçirdiği ifadeler de ilgi çekiciydi. Buna göre, Doğu'da terhis edilen Türk ordusu, genel olarak Ermeni saldırı ve tecavüzüne karşı koymak üzere şekillenmiş olan “milli irade” (national desire) sebebiyle bölgeyi terk etmemiş, sonuçta bölgede daha çok eğitilmiş askerlerden oluşan bir nüfus

meydana gelmişti. Rawlinson'a göre bu durum, toplumun kolay bir şekilde teşkilatlanmasını sağlayarak bölgedeki herhangi bir "ihtilâl" (revolution) hareketi için alt yapı ve güç unsuru oluşturmuştu.

Rawlinson'un raporunda göze çarpan önemli bölümlerden biri de Doğu'daki "Silahlanma Faaliyetleri" başlığı altında verilmişti. Mondros Mütarekesi uyarınca bölgedeki silahsızlandırma faaliyetlerini kontrol için Erzurum'da bulunan Rawlinson, gelinen noktada bu görevini yürütemediğini daha önceki yazılarında ifade etmiş, adı geçen raporunda da bu bağlamdaki bazı değerlendirmeler ve izlenimlerini "Silahlanma" başlığı altında kaleme almıştı. İngiliz subayına göre, Türk ordularının 1914 sınırlarına çekilmeleri sürecinde sistematik bir silah dağıtımı ile bölge halkı militarize edilirken, buna ek olarak terhis edilen askeri birlikler de silah ve cephane stoklarını muhafaza etmişlerdi. Bu noktada Türklerin bölgede hazır hale getirebilecekleri "sivil ve askeri kaynak" potansiyeline değinen Rawlinson, bu duruma ilişkin tahminin son derece güç olduğunu ifade ile yine de bazı tespitler ortaya koymuştu. İngiliz Askeri Kontrol Subayı'na göre, "popüler bir amaç" için çağrılmaları durumunda Türkiye'nin doğu bölgesindeki bu potansiyel 100.000'i aşacak şekilde ortaya koyulabilirdi.

Rawlinson'un raporunun özgün taraflarından birini de Mustafa Kemal'le ilgili ifade ve bilgiler oluşturmuştu. Daha önce Mustafa Kemal ve Erzurum merkezli gelişmeler hakkında İstanbul Hükümeti ve İngiliz istihbaratınca kayda geçirilen yorumlar, Erzurum'da Mustafa Kemal Paşa-Rawlinson görüşmesi esnasında Mustafa Kemal tarafından teyit edilmişti. "Hareket", Osmanlı Hükümeti'ni "dikkate almıyor" ve "ihtilâlcı" bir karakter taşıyordu. Mustafa Kemal Paşa, Rawlinson'la görüşmesi esnasında net bir ifadeyle durumun altını çizmişti. Uyarı niteliği taşıyan bu ifadelerle göre, Paris Barış Konferansı'nın Ermeni Hükümeti'ne Doğu Anadolu'da bir toprak parçası vermesi durumunda "ihtilâlcı ordu" ve "düzenli Türk birlikleri" bu karara karşı koyacaktı.

Rawlinson, Mustafa Kemal ile yaptığı görüşme esnasında Türk-Bolşevik ilişkileri hakkında da bazı tespit ve değerlendirmeler yapmıştı. Mustafa Kemal, adı geçen görüşmede tüm Bolşevik eğilim ve propagandalarını reddetmiş olsa da, Rawlinson'a göre, bu iki hareket arasında sadece isimsel bir fark vardı ve buradaki hareket finansal destek yardımıyla da bulunan Lenin'den esinleniyordu. Rawlinson, bu ifadeleri ile dönem itibarıyla pek olgunlaşmamış bir ilişki süreci hakkında kişisel yorumlarını kayda geçirirken, "esinlenme" durumu bir tarafa bırakılacak olursa gelecekteki Türk-Bolşevik ilişkilerinin alacağı boyut hakkında doğru öngörülerde bulunmuştu.

Yine ilgili belgeden anlaşılacağı üzere İngiliz Yarbayı, raporunun son bölümünde bir noktanın altını çizerek belki de bölgedeki gelişmeler hakkında

İstanbul ve Londra'da yapılan çelişkili yorumlara son noktayı koymuştu. Mustafa Kemal'in etkisinde Erzurum merkezli bir ihtilâl hareketinin başarı şansı vardı ve eğer bölgede bir Ermenistan haritası çizilecekse, Müttefikler ellerini taşın altına fazlasıyla koymak zorunda kalacaklardı. Raporunun son cümlesini "bir yanlış", "bir doğru" ile noktalayan Rawlinson, "zaten çığneyebileceklerinden daha büyük bir lokma ısırmış olan Ermenilerin idare kabiliyetleri yoktur" derken, I Dünya Savaşı'ndan sonra Kafkasya eksenli gelişmeler sürecini doğru bir şekilde tahlil etmiş, bununla beraber "Ermeniler, daha fazla toprak edinme yönünde bir eğilim içerisinde değiller" şeklindeki ifadesiyle Paris Barış Konferansı'na sunulan "Ermenistan" projesini yok saymıştı. Tüm bu doğru, yanlış ve eksik bilgilerine rağmen, Rawlinson tarafından kaleme alınan rapor, bölgedeki gelişmeler hakkında Londra'yı aydınlatacak özgün ve özel bilgiler içeren bir belge özelliği taşıyordu.⁵¹

Rawlinson'un uyarılarına ek olarak Savaş Bakanı Winston S. Churchill tarafından 1919 yılının Ağustos ayında Londra'da İngiliz Savaş Kabinesi'ne sunulan bir raporda da Anadolu'da ortaya çıkan durumla ilgili değerlendirmeler yapılmış ve bazı noktaların altı çizilmişti. Buna göre, "Türkiye'nin toprak bütünlüğünü savunmak" için ortaya çıkarak "Türk topraklarının Rumlar ve Ermeniler tarafından bölünmesini engellemek" amacını taşıyan Mustafa Kemal önderliğindeki hareket "vatansever bir organizasyondur" ve gün geçtikçe büyüyeceği doğrultusunda somut izlenimler vardı. Doğu Anadolu'da askeri bir operasyondan sakınılmalı, bölgede maceraya girilmemeliydi.⁵²

18 Ağustos 1919'da İngiliz Genel Karargâh Başkomutanlığı'ndan Savaş Bakanlığı'na gönderilen ve yine Rawlinson tarafından hazırlanan "Doğu Anadolu'da Durum" başlıklı diğer bir raporda da masaya yatırılan konu Erzurum gelişmeleri ve "Milliyetçi Parti Kongresi" tanımlamasıyla Erzurum

⁵¹ Rawlinson, Londra'ya gönderdiği raporuna Erzurum Kongresi bildirisinin İngilizce çevirisini de ilâştirmiş, adı geçen rapora yönelik olarak İngiliz Dışişleri Bakanlığı Doğu Masası yetkililerinden W. S. Edmunds, 7 Eylül tarihli olmak üzere şu notu kaleme almıştı: "Mustafa Kemal, Ermenistan ve Aydın konularında olumsuz kararlar alınmasını önlemek amacıyla olduğunu içtenlikle söylüyor. Yarbay Rawlinson, onun 100.000 er toplayabileceğine; yeterince silah, mermi ve paraya sahip olduğuna inanıyor. Mustafa Kemal, Türkiye'deki Osmanlı Hıristiyanlarına daha önceki hakların verilmesini üstleniyor." (Sonyel, İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri, s.31.)

⁵² TNA. PRO. CABINET. 23/12, War Cabinet, 619, Conclisions of a Meeting of the Cabinet, held at 10 Downing Street, S.W.1, on Wednesday, August 20, 1919, at 11 A.M.) İngiliz Savaş Bakanlığı, Lloyd George'un katı tutumuna rağmen Türkiye'de ortaya çıkan Milli Mücadele Hareketi'ne karşı bir dereceye kadar anlayış göstermiş, mücadelenin sebeplerinin anlaşılmasına başlanmasından sonra Türk milliyetçileriyle bir anlaşmaya varılması için İngiliz siyaset adamları üzerinde nüfuz ve baskı politikalarına başvurmuştu. (Salâhi R. Sonyel, 1919 Yılı İngiliz Belgelerinin Işığında Mustafa Kemal ve Milli Mukavemet", *Türk Kültürü*, Sayı: 89, Yıl: VIII, (1960-1970), s.318.)

Kongresi olmuştu:⁵³

“Genel Karargâh Başkomutanlığı’ndan, Savaş Bakanlığı’na, No: 6814, 18 Ağustos 1919

6814, 18 Ağustos. Yunanlıların İzmir’e çıkışından itibaren Doğu Anadolu’da dikkate değer siyâsi bir huzursuzluk oluştu ve bu durum 7 Ağustos’ta Erzurum’da “Milliyetçi Parti Kongresi”nde gündeme getirildi. 1 Ağustos tarihli ve I.6654 referanslı yazımda da görüldüğü üzere bir süredir silahların teslimi konusunda Erzurum Vilâyeti’nde sorunlarla karşılaşmaktayım. İzmir olayından sonra İtilaf devletlerine karşı ülkeyi kışkırttığı gerekçesiyle Osmanlı Hükümeti tarafından görevine son verilen Doğu Orduları Müfettişi Mustafa Kemal, İstanbul’a dönmek yerine “Milli Hareketin” merkezi haline gelen Erzurum’a giderek konferansa başkanlık yaptı. Konferans kararlarının bir kopyası elimde. Bu durum, İzmir olayına müsaade eden ve halkı temsil etmeyerek İtilaf devletlerinin bir aleti haline gelen Osmanlı Hükümeti’nin zayıflığını ortaya koyuyor. Konferans, Doğu Anadolu’nun Sultan ve Halife’ye bağlı kalacağını, fakat hükümet kararlarına boyun eğilmeyeceğini kararlaştırıp, Ermeni ve Rum müdahalesine yönelik herhangi bir girişime kuvvetle karşı koyulacağını belirledi. Konferans, Yunanlıların İzmir’i işgal ettiği gibi, İtilaf birlikleri ile desteklenen Ermenilerin Erzurum Vilâyeti’ni işgal projesine Müttefiklerin razı olabileceğinden veya Yunanlılara Trabzon’un işgaline yönelik izin verilebileceğinden endişe ediyor ki; bu tekliflerin her ikisi de Yunanlılar ve Ermeniler tarafından önemli ölçüde tartışılmıştı. Hareket şu anda sadece Türk bütünlüğünün muhafazasına yönlendiriliyor. Ancak, çok sayıdaki subay ve astsubayla geniş cephaneye stok olup, sayıları 15.000’i bulan ve kısmen terhis edilen dört tümenin ve çoğu eski asker olan silahlı sivil halkın Mustafa Kemal gibi ateşli birinin emrinde ortaya çıkması halinde durum ciddi bir boyut kazanabilir. Dahası, bunlara sayıları 30.000’i bulan Kürt çeteleri de katılabilir. Ermenilere yönelik bir saldırı ile Azerbaycan Türklerinin de desteğiyle Kars’ın işgal edilmesi şu an için mümkün olmasa da, bu durum hâlâ muhtemel görünüyor...”

Bölgedeki gelişmelere ilişkin daha önce kaleme aldığı raporlardaki konulara ek olarak İstanbul Hükümeti tarafından görevinden azledilen Mustafa Kemal’in Erzurum’daki “Milliyetçi Parti Kongresi”ne başkanlık etmiş olduğunu vurgulayan Rawlinson, milli hareketin merkezi olarak yine Erzurum’u gösteriyordu. Silahsızlandırma faaliyetleri hakkındaki sıkıntılı duruma ilişkin önceki kayıtlarını tekrar eden Rawlinson, adı geçen raporunda Yunanlıların İzmir’i işgaliyle Doğu Anadolu’daki huzursuzluğun paralellik arz ettiğini ifade

⁵³ TNA. PRO. FO. 371/4158/120011, “Situation in Eastern Anatolia”, August 22, 1919; Chief, G.H.Q., Constantinople to War Office, No: 6814, 18.8.19., 21.30.

etmişti. Kâzım Karabekir tarafından kendisine verilen kongre kararlarının⁵⁴ tahlili de Rawlinson tarafından hazırlanan raporun satır başlarını oluşturuyordu. Rawlinson'a göre Erzurum Kongresi sonucunda alınan kararlar, İzmir'in işgaline müsaade ederek halkın arzu ve isteklerine sırtını dönüp İtilâf devletlerinin elinde oyuncak konumuna düşen Osmanlı Hükümeti'nin zayıflığını ortaya koymaktaydı. Yine Rawlinson'un ifadeleriyle kongre, Sultan ve Halife'ye bağlı kalınacağını, fakat Osmanlı Hükümeti'nin kararlarına boyun eğilmeyeceğini kararlaştırıp Ermeni ve Rum müdahalesine yönelik herhangi bir girişime kuvvetle karşı koyulacağını belirlemişti. Bölgede tedirginlik yaratan şey, Ermenilerin Erzurum, Yunanlıların da Trabzon'u işgal etme ihtimali ve bu işgallere İtilâf devletlerinin destek verme durumu idi ki; bu ihtimal üzerine ivme kazanan hareket Türk bütünlüğünün muhafazası ekseninde organize oluyordu. Rawlinson'un İngiliz Savaş Bakanlığı'na iletilmiş olan bu raporunun son bölümleri daha önce de kısmen değinilmiş olan bazı uyarı ifadeleri ile şekillenmişti. Buna göre bölgedeki askeri birlik ve silahlanmış halkın, sayıları 30.000'i bulan Kürt çetelerinin de katılımıyla Mustafa Kemal gibi ateşli birinin yönetiminde harekete geçmesi, mevcut duruma ciddi bir boyut kazandırabilirdi. İngiliz Kontrol Subayı'na göre, Ermenilere yönelik bir saldırı ve Azerbaycan Türklerinin de desteği ile Kars'ın ele geçirilmesi şu an için mümkün görünmese de bu ihtimal her zaman göz önünde bulundurulmalıydı.

Rawlinson'un bu uyarı ve öngörülerinin Londra'ya iletiği günlerde, 21 Ağustos tarihli *The Times*'da yer alan bir haberle Erzurum'da toplanan "Milli Kongre"nin hareket tarzı ile ilgili bir takım değerlendirmeler İngiliz kamuoyu ile

⁵⁴ Rawlinson, 7 Ağustos 1919'da kaleme alarak Kâzım Karabekir Paşa'ya ilettiği bir mektupta, kendisine gönderilen Erzurum Kongresi kararları için teşekkür ederek kongre kararlarını bir subayına tercüme ettirip İstanbul'a göndereceğini ifade etmişti. Gelişmelerden Savaş Bakanlığı'nı bilgilendirmek üzere Londra'ya hareket edeceğini kaydeden Rawlinson, bu vesile ile Erzurum'da bulunduğu esnada kendisine kolaylık gösteren Kâzım Karabekir Paşa ve Türk subaylarına teşekkürle, Mustafa Kemal Paşa'ya da hürmetlerinin iletilmesini istiyordu. (*ATASE-İSH-7, Kutu No: 348, Gömlek No: 55, Belge No: 55 (1:2)*) Yarbay Rawlinson, 28 Ağustos'ta Londra'ya döndükten sonra bölgede edindiği izlenimler hakkında Henry Wilson ve Lord Curzon'la görüşmüş ve Lord Curzon tarafından Mustafa Kemal'in "ne gibi şartları kabule hazır olduğunu" öğrenme talimatıyla tekrar Erzurum'a gönderilmiştir. 26 Aralık 1919'da Erzurum'a gelmiş, Kâzım Karabekir'e acilen Mustafa Kemal ile görüşmek istediğini bildirmiş ancak Mustafa Kemal'in kongreden hemen sonra şehirden ayrıldığını ve Ankara'da olduğunu öğrenmiştir. Rawlinson, 16 Mart 1920'de İstanbul'un İtilaf devletleri tarafından resmi işgali sonucunda Erzurum'da tutuklanmıştır. (Rawlinson, *Adventures in the Near East*, s.237, 238, 239, 267-268, 272; Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986, s.148.) Rawlinson'un Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgesindeki faaliyetleri için bkz. Yavuz Özdemir, *İngiliz Yarbayı Rawlinson'un Erzurum'daki Faaliyetleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1990; Mehmet Okur, *Milli Mücadele'de Karadeniz Bölgesine Yönelik İngiliz Faaliyetleri*, Ankara, 2006.

paylaşıldı:⁵⁵

“Yasa Dışı Türkler Mandaterlik ve Bölünmeye Karşı Organize Oluyorlar”
(Kendi Muhabirimizden)

İstanbul, 18 Ağustos, Yasa Dışı Türk Generali Mustafa Kemal Paşa tarafından Erzurum’da toplanan “Milli Kongre”deki hareket tarzı oldukça çelişkili. Fakat Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır, Sivas ve Trabzon vilayetlerini temsil eden veya ettiği iddia edilen bu teşekkül, Türkiye’nin bütünlüğünün muhafaza edilmesi, Hükümet’in müdahalesi olmaksızın seçimlerin yapılması ve parlamentoyu feshederek her halükârda fiilen yabancı güçlerin işgali altında bulunan başkentte ikame edilen merkezi bir hükümetin, yeni Mebusan Meclisi seçimlerine kadar milli istekleri temsil edemeyeceği yönündeki kararları onayladı.

(Erzurum’da) ayrıca, “Rum ve Ermeni müdahalesine” karşı kongrenin direnme azmini onaylayan ve manda ilkesinin örtülü bir şekilde kabulü şeklinde hükümetin yabancı bir gücün teknik, bilimsel ve idari yardımını kabule hazır olduğunu bildiren kararlar alındı.”

Yukarıdaki habere seçtiği başlıktan da anlaşılacağı üzere The Times Gazetesi’nin Erzurum Kongresi’ne ilişkin değerlendirmeleri İstanbul Hükümeti ve İngiliz siyasetinin meseleye bakış açısı ile paralellik arz ediyor; bir kongre toplayarak manda ve bölünmeye karşı başkaldıran Türkler kanunsuzlukla itham ediliyordu. Yine adı geçen haberin satır aralarından okunacağı üzere “kanunlara aykırı hareket eden Türkler “Erzurum’da topladıkları “Milli Kongre”de, işgal altında bulunan İstanbul Hükümeti’nin milleti temsil edemeyeceği yönündeki kararı onaylayarak Türkiye’nin bütünlüğünü muhafazayı öngören bir program oluşturmuşlardı. Bölgeye yönelik Rum ve Ermeni müdahalesine karşı kongrenin ortaya koyduğu direnme azmine vurgu yapan The Times’ın, kongrenin, “yabancı bir gücün teknik, bilimsel ve idari yardımını kabule hazır olunduğuna” ilişkin kararını mandaterliğin üstü örtülü bir şekilde kabulü olarak değerlendirmesi ise son derece ilginçti.

Adı geçen haberin The Times sütunlarında görünmesinden bir gün sonra, Amiral Webb’den Lord Curzon’a gönderilen 22 Ağustos tarihli yazıda ise - Rawlinson’un Erzurum merkezli hareketin başarı ihtimali ve ciddi boyutlara ulaşma potansiyeli hakkındaki net ifadelerine rağmen- Samsun’daki İngiliz temsilcilerinin değerlendirmeleri doğrultusunda bölgedeki durumun ciddiyeti hakkında çelişkili ifadeler kullanılmıştı. Adı geçen yazıda Damat Ferit’in,

⁵⁵ *The Times*, 21 Ağustos 1919, Perşembe; “Outlawed Turks. Organizing Against Mandates and Partition”, s.9.

Erzurum Valisi'nden aldığı ve "halkın sesinin hükümetin sesinden farklı çıktığını" belirten sert üsluplu bir mektup hakkında kendisine bilgi verdiğini ifade eden Amiral Webb, Sultan'ın hâlâ Mustafa Kemal'i sulhen hükümete boyun eğmeye ikna etme umudu taşıdığı için uzlaşma durumunun ima edildiğini kaydediyordu. Doğu Anadolu'daki gelişmelere ilişkin Samsun kaynaklı istihbarat bilgilerinin tutarsızlığı burada da kendini göstermişti. Öyle ki; Amiral Webb, Samsun'daki temsilcilerinden aldığı ve Erzurum Kongresi'nin Türkiye'nin herhangi bir kısmına yönelik her türlü Yunan, İtalyan veya Fransız işgaline karşı koyulacağı, ancak tüm Türkiye'yi kapsamaması durumunda İngiliz veya Fransız mandasına olumlu bakılacağı! yönünde karar verdikten sonra son bulduğu ifade edilen haberler hakkında Damat Ferit'i bilgilendirmişti. Webb'e göre, Mustafa Kemal tarafından ortaya koyulan hareketin ciddi boyutlara varmadığı son derece aşıkardı. Yine de Damat Ferit, Webb ile olan görüşmesinde Hıristiyanların güvenini sağlayıp, bazı tutuklamalar yapmak için bölgeye askeri birlik gönderilmesi konusunda ısrarlı bir tavır sergilemişti.⁵⁶ 22 Ağustos'ta Erzurum Kongresi kararları Amiral Webb tarafından Lord Curzon'a iletildi.⁵⁷

Aslında Doğu Anadolu'daki gelişmelerden kaygılanan tek kişi Damat Ferit değildi. Paris Barış Konferansı Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu Başkanı Avetis Aharonian da 22 Ağustos 1919'da Paris'teki İngiliz delegasyonuna müracaat ile Mustafa Kemal hareketinin Ermeni siyâsi programı için son derece önemli bir tehlike oluşturduğunu ifade ederek İngilizlerden yardım istemişti. Doğu Anadolu'da Mustafa Kemal'in direktifiyle "6 vilâyetten" oluşan yeni bir "devlet" "(şura)" kurulduğunu dile getiren Aharonian, bu harekete karşı direnebilmek için Ermeni Cumhuriyeti'ne silah ve cephane yardımı yapılmasını talep ediyordu.⁵⁸

Gelişmeler Ermeni Cumhuriyeti açısından da endişe verici bir boyutta

⁵⁶ *DBFP, First Series, Volume: IV*, No: 493, Admiral Webb (Constantinople) to Earl Curzon, (Received August 24), No: 1704, Telegraphic [120189/521/44], Constantinople, August 22, 1919, s.736-738; *İBA, I*, Belge No: 30, s.84-85.

⁵⁷ Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, s.29. dip. 2. 20 Eylül 1919'da Amiral Sir J. de Robeck'ten Lord Curzon'a gönderilen bir telgraf ekinde 7.8.1919 tarihli Erzurum Kongresi kararları ile 8.8.1919 tarihli kongre tarafından basılan bir kitapçık da Londra'ya gönderilmişti. (*TNA. PRO. FO. 371/4159/13602, FO. 371/4160/147576*'den naklen Salâhi R. Sonyel, *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993, s.333, dip.41.)

⁵⁸ *TNA. PRO. FO. 608/84/18925*, Aharonian to Monsieur le Président de la Délégation Britannique a la Conférence de la Paix, 12 Septembre 1919. Ağustos ayının sonlarında "Ermeni Askeri İstihbarat Servisi"nden Paris'teki İngiliz delegasyonuna gönderilen bir raporda da, Ermenistan'a yönelik Türk tehdidinden bahsedilmiş, bu bağlamda Mustafa Kemal yönetimi altında Doğu'daki altı vilâyetten oluşan "yeni bir devletin" oluşturulduğu ifade edilmişti. (*TNA. PRO. FO. 608/78/18285*, "Situation in Armenia", No: 511, August 22, 1919.)

seyrederken, Amiral Webb tarafından Erzurum merkezli gelişmeler hakkında daha önce Londra'ya iletilmiş olan (22 Ağustos) bazı tutarsız değerlendirmeler, Amiral Sir Je. de Robeck'ten Londra'ya gönderilen 17 Eylül 1919 tarihli telgrafla tezkzip ediliyordu.⁵⁹

“Amiral Sir J. de Robeck'ten, Lord Curzon'a, No: 1831, İstanbul, 17 Eylül 1919, (Alınma 19 Eylül) (Kısmen)

Her ikisi de ortada büyük bir krizin olduğu noktasında hemfikir olan Sadrazam ve General Milne ile ayrı ayrı uzun bir görüşmem oldu. Son derece karışık olan durum bana göre aşağıdaki değerlendirmelerle ortaya koyulabilir;

İzmir'in işgalini takip eden olaylar sonucunda Mustafa Kemal komutasında oluşturulan “Milliyetçi Parti”, İttihat ve Terakki Partisi'nin bir uzantısı olarak değerlendirilmelidir. Erzurum'da başlayan ve Ankara ve Sivas vilâyetlerine yayılan hareket şu anda Kastamonu ve Harput'u tehdit ediyor. Anadolu demiryolu üzerindeki İngiliz işgali önemli ölçüde milliyetçi hareketin Aydın başta olmak üzere batı bölgeleri ile irtibatını engelliyor.

Gelen tüm bilgiler milliyetçi hareketin düzenli bir şekilde Anadolu'da bağımsız bir cumhuriyet kurulması yönünde geliştiğini ortaya koyuyor. Bununla beraber hareket İstanbul'dan, özellikle de Harbiye Nezareti'nden önemli ölçüde destek alıyor ve kuşkusuz bir şekilde Veliâht'la da iletişim halinde...

İstanbul Hükümeti tarafından kabul edilecek barış, (gerçek) bir barış olmayacak. Çünkü milliyetçiler bunu kabul etmeyecek ve kararların onlara silah gücüyle empoze edilmesi gerekecek...

Bana öyle geliyor ki; şu anki durumla 1908'de Sultan'ın Jön Türklerce alt edilmesi hareketi arasında büyük bir benzerlik söz konusu...⁶⁰

⁵⁹ İBA, I, Belge No: 39, Admiral Sir J. de Robeck (Constantinople) to Earl Curzon, No: 1381, Telegraphic, [131407/521/44], Constantinople, September 17, 1919, (Received September 19), s.103-107; (103-104). Bu telgraftan yaklaşık altı gün sonra İstanbul'daki İngiliz Genel Karargâhı'ndan Savaş Bakanlığı'na gönderilen bir telgrafta da (23 Eylül 1919), Mustafa Kemal hareketi hakkında bazı bilgiler kaydedilmişti. Buna göre; Mustafa Kemal, temmuzun ilk haftasında “dramatik” bir şekilde ordudan istifa etmişti ve bu durum bir asker tarafından ortaya koyulan ilk ve belirgin bir başkaldırı olarak nitelendirilmişti. Olay, İstanbul'da büyük bir heyecana sebebiyet vermiş ve İstanbul'da Mustafa Kemal'e yeni bir milli ordunun komutanı gözüyle bakılır olmuştu. Mustafa Kemal denetimindeki bu ordunun Enver Paşa, Faysal ve Sovyetlerle işbirliği yaptığı düşünülüyordu. (İBA, I, Belge No: 50/1, General Headquarters (Constantinople) to War Office, Constantinople, September 23, 1919, (Received, Sept. 25), No: I. 7150, s.121.)

⁶⁰ Bu telgraftan ayrı olarak, 1919'un son günlerinde Amiral Sir de Robeck tarafından Karadeniz Orduları Genel Kurmayı'nca gizli bir kaynaktan alınan bilgileri kapsayan ve pek tutarlı olmadığı fark edilen bir rapor da Lord Curzon'a iletilmişti: “*Mustafa Kemal, bir Ermeni devletinin kurulmasına karşı alınacak önlemleri tartışmak üzere Erzurum'da genel bir konferans toplamış, bu konferansa Türk, Kürt ve Arap şefleri iştirak etmişlerdir. Azerbaycan temsilcileri de Erzurum'a varmış olup, kongre başlamış bulunmaktadır... Kâzım Karabekir Paşa, Azerbaycan'dan Erzurum'a beş sahra topu getirildiği hususunda Harbiye Nezareti'ni bilgilendirmiştir. Mustafa*

Sir J. de Robeck'in yukarıdaki değerlendirmelerinde şu noktalar ön plana çıkıyordu; öncelikle Amiral Webb'in 22 Ağustos tarihli yazısındaki çelişkili ifadelerin aksine ortada büyük bir kriz vardı ve bu kriz Sadrazam ve General Milne tarafından da kabul edilmişti. İlgili belgede kriz tanımlamasıyla ifade edilmeye çalışılan Anadolu'daki gelişmeler, İzmir kıvılcımıyla hareketlenmiş, olaylar Mustafa Kemal'in idaresinde "milliyetçi bir partinin" kurulmasına sebep olmuştu.⁶¹ Robeck'e göre bu "milliyetçi parti" İttihat ve Terakki'nin bir uzantısıydı.⁶² Kendine ulaşan tüm bilgileri referans gösteren Robeck, "Milliyetçi Hareketin" Anadolu'da "bağımsız bir cumhuriyet" kurulması yönünde geliştiğinin altını çiziyordu. Anadolu'da gelişmekte olan hareketle, İstanbul'da Harbiye Nezareti arasındaki ilişkiyi de gündeme getiren Robeck, belki de Türkiye'ye yönelik şekillenmiş olan genel İngiliz politikasına yönelik bir hatırlatma ve uyarıda bulunarak isabetli bir öngörü ile "bu koşullar altında İstanbul Hükümeti'ne bir barış antlaşması imzalatmanın yeterli olmayacağını" ifade etmişti. Anadolu'daki gelişmeleri kendince "III. Meşrutiyete" giden yol olarak niteleyen Robeck'in burada altını çizdiği nokta, Sultan'ın mutlak otorite ve hakimiyetinin sallanmaya başladığı gerçeği idi.⁶³

Kemal şu anda yeni ve geniş bir teşkilatla meşguldür. Mustafa Kemal, Kürt ve Arap kabilelerinden oluşan "Kuvâ-yı İslamiye" adı altında "İslâmi" bir kuvvet oluşturmayı planlıyor. Oluşturulacak olan bu güç içinde her kabilenin kendine ait bir bölümü olacak. Kürt birliklerine Kürt şefleri, Mardin bölgesinin Arap kabilelerine bölge şeyhleri, Türk birliklerine ise Türk yetkililer kumanda edecekler, Mustafa Kemal ise başkomutan olacak." (TNA. PRO. FO. 371/4161/170729, "National Movement", Vice-Admiral Sir J. de Robeck to Earl Curzon, Constantinople, December 26, 1919, No: 2399 (Secret), Enclosure 2 in No: 1, Report.)

⁶¹ Hatırlanacağı üzere Erzurum'daki İngiliz Subayı Yarbay Rawlinson da, Erzurum Kongresi'ni "Milliyetçi Parti Kongresi" olarak tanımlamıştı.

⁶² Mustafa Kemal önderliğinde Anadolu'da beliren Türk milli direnişi, İtilâf güçleri tarafından Batı kamuoyunda olumsuz bir etkiye sahip olan İttihat ve Terakki Partisi'nin dirilişi olarak değerlendirilmiş ve bu hareketle uzlaşma yollarına sıcak bakılmamıştır. Bu durum, Milli Mücadele döneminde Türkiye'de bulunan İngiliz yetkili ve görevlilerinin yazışma ve raporlarına da yansır. Bu raporlarda, İttihat ve Terakki'nin ve özellikle Enver Paşa'nın "Anadolu'daki Milli Hareket" üzerindeki etki ve nüfuzunun abartıya kaçacak şekilde vurgulandığı görülmektedir. (Evans, *The Slow Rapprochement*, s.13.)

⁶³ Erzurum Kongresi hakkında Cenevre kaynaklı ve 7 Ekim 1919 tarihli bir istihbarat raporu da çoğu tutarlı görünmemekle beraber ilginç değerlendirmeler içeriyordu. Buna göre, Türk milliyetçileri 7 Ağustos'ta Erzurum'da bir kongre düzenlemişler, Azerbaycan Türkleri ve diğer Müslüman unsurlarının temsilcileri yanında, İranlılar da kongrede hazır bulunmuşlardı. Kongrenin toplanma amacı "*Birleşik bir Türkiye*" kurmaktı. İran'daki İngiliz etkisi, Mısır, Kafkasya, Hindistan ve Türkistan'daki Pan-İslâmist propaganda ve Bolşevik sorunu gibi bazı konular da kongrede masaya yatırılmıştı. Adı geçen istihbarat raporu Salâhi Sonyel'in çevirisiyle şöyle devam ediyor: "... Alınan kararlar arasında şunlara dikkat edilmelidir. (Bu bilgi oldukça güvenilir bir ajandan alınmıştır.): 1- İngiliz etkisinin ulusal bağımsızlık akımına getirdiği kötü sonuçları halka anlatmak için İran'a bir temsilci gönderilmesi; 2- Ulusal Akım'la birlikte Pan-İslâm'cı propagandanın genişletilmesi; 3- Halkın, Mustafa Kemal'in komutasındaki Ulusal Ordu'ya

27 Ekim 1919 tarihli bir İngiliz askeri istihbarat raporunda da Erzurum merkezli bilgilere yer verilmişti. Adı geçen raporda, Mondros Mütarekesi'nden sonra Türk ordusunun önemli ölçüde silahsızlandırılmasına rağmen Doğu'da durumun biraz daha farklı olduğu kaydedilmiş, özellikle Erzurum'da bir miktar makineli tüfek ve cephanenin varlığından bahsedilmişti. Buna göre Mustafa Kemal, Erzurum'da Osmanlı Hükümeti'ni dikkate almayarak "Müslüman direncini" organize ediyordu ve asıl amaç herhangi bir yabancı güç tarafından ortaya koyulacak müdahale ve bir Ermeni devleti yapılanmasına karşı mücadele etmektir.⁶⁴ Erzurum Kongresi'nin yayımladığı bildiri İngiliz askeri istihbaratı tarafından 31 Ekim 1919 tarihli bir yazıyla Dışişleri Bakanlığı'na iletilmiştir.⁶⁵

Türkiye ile yapılacak barışa ilişkin daha önce Robeck tarafından dile getirilmiş olan bazı uyarılar, 1919'un son günlerinde İstanbul merkezli bir İngiliz İstihbarat raporunun maddeleri arasında da gündeme getirildi. 18 Aralık 1919 tarihiyle biten haftalık istihbarat raporunun "*Mustafa Kemal-Kabine İlişkileri*" başlıklı bölümünün 9 numaralı paragrafında uyarı niteliğinde olmak üzere şu ifadeler yer alıyordu:

““Millet” Erzurum ve Sivas Kongreleri'nde Ermenistan'a en küçük bir toprak parçası verilmeyeceği konusunda fikir birliğine vardı. Aksi takdirde Anadolu halkı kendi çıkarlarını kendisi savunma yoluna gidecektir. Halkın bu kararlılığı tüm dünyaya ilan edilmiştir. Barış komisyonu öncelikle bu durumun farkında olmalıdır.”⁶⁶

Mondros Mütarekesi'nden sonra Türkiye'ye yönelik İngiliz politikalarını köklü bir şekilde etkilemesinin yanında Paris'te, masa başında çizilen haritaları da geçersiz kılacak olan Erzurum ve Mustafa Kemal merkezli gelişmeler hakkında İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği'nce ortaya koyulan bazı değerlendirmeler ise 28 Ekim 1919'da Amiral Sir J. de Robeck'ten, Lord Curzon'a gönderilen bir telgrafın içeriğini oluşturacaktı. Anadolu'da beliren bu özel durumun gelişim sürecini de masaya yatıran "*Samsun Bölgesindeki*

---

kaydolunmasını sağlamak için olanak içinde her şeyin yapılması..." (Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, s.30.)

⁶⁴ TNA. PRO. War Office, 106/349/N.134, "Summary of Intelligence", 22nd Series, No:37, Confidential, 3.30 P.M., Monday, The 27th October, 1919.

⁶⁵ Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, s. 29. Dip. 2.

⁶⁶ İBA, I, Belge No: 102, "Weekly Summary of Intelligence Reports Issued by M.I.I.c. Constantinople Branch for the Week Ending December 18th, 1919", Weekly Report No: 47, Intelligence No: 2737.I, Secret, (Extract), s.286,287.

Milliyetçi Hareket Hakkındaki Rapor”, 12 Kasım 1919’da Londra’ya ulaştı.⁶⁷

“Amiral Sir J. de Robeck’ten Lord Curzon’a, İstanbul, 28 Ekim 1919,
No: 2001, (Alınma 12 Kasım)

Lordum, Samsun bölgesindeki milliyetçi hareket hakkında Yüksek
Komiserlik tarafından hazırlanan raporu bilginize takdim ediyorum.

J. M. de Robeck,
Yüksek Komiser

Samsun Bölgesindeki Milliyetçi Hareket Hakkında Rapor

Mondros Mütarekesi, var oluş umudundan başka her şeyden vazgeçmeye
hazırlanan, yenilen ve ezilen Türkiye’yi bir testere gibi kesti. Bu durum
geniş bir insan kitlesi üzerinde gücenme duygusu yarattı.

İstanbul, doğal olarak harabeden an fazla neler kurtarılabilir telaşına düştü.
Her biri iktidar için mücadele eden ve birkaç politikacı tarafından temsil
edilen partiler birer birer ortaya çıktı. Barış şartlarının böyle bir ortamda
hazırlanması kolay olacaktı.

Bu süreç 15 Mayıs’ta Yunanlıların İzmir’e çıkmalarına kadar sürüp gitti.
Bu olay, karınca yuvasının dağılması sonucunda, yuvası bozulan karıncaların
verdiği tepki misali Türkiye’de bir tepkinin oluşmasına sebep oldu; geçici
şaşkınlık, bir kısım kaçışlar ve işgalcilere asit püskürtme...

İzmir olayını bir direnme süreci takip etti. Merkezi Hükümet, tüm umu-
dunu İtilaf devletlerinin iyi niyetine ve geniş İslam dünyasının nüfuzuna
bağlamıştı. Bunun karşısına kendi faaliyet ve kaynaklarıyla Türkiye’yi
kurtarma umudu besleyen “Askeri bir parti” çıktı. Onlar İstanbul’un ve
Merkezi Hükümet’in İtilaf devletlerinin elinde olduğunu anlamakta gecikme-
diler. İşgallere ve baskılara karşı herhangi bir direniş mutlaka dışarıdan orga-
nize edilmeliydi. Mustafa Kemal Paşa’da bu parti saflarında yerini aldı.

Merkezi Hükümetin (İstanbul), “Askeri Parti”ye sempati duymadığı aşikârdı.
Geniş yetkilerle donatılmış bir ordu müfettişliği sistemi tasarlanarak Mayıs
ayının başlarında Mustafa Kemal, müfettiş olarak Samsun’a gönderildi.

İzmir’de uyku halinde yakalanmış olan Türkler oldukça heyecanlandılar.
Bir Ermeni devletinin kurulacağına inanmaları için birçok sebep vardı.
Hatta bunu bir Rum Pontus devleti de takip edebilirdi. Askeri cephe, başka
bir darbeyi (işgal) engellemek için hazırlanma konusunda azimliydi.

Mustafa Kemal, işe kendi bölgesini uyandırmaya başlamakla koyuldu.
Karargâhını İtilaf kontrolünden oldukça uzak bir yer olan Amasya’da
kurdu. Buradan Harput ve Diyarbakır’a ajanlarını gönderdi. Rıfât (?) ve
Hamit (?) Beylerce desteklenen Mustafa Kemal, çeteciliği sona erdirerek
yeni milli ordusu için gönüllüler oluşturmaya başladı. Hareket ihtilâlcı ve

⁶⁷ *B DFA, Part II, Series B, Volume I*, Document No: 75 [151212], “Notes on the Nationalist Movement in the Samsoun Area”, s.133-136; *İBA, I*, Belge No: 66 ve eki, Vice-Admiral Sir J. de Robeck to Earl Curzon, No: 2001, Constantinople, October 28, 1919, (Received, November 12), s.178-182.

tehlikeli bir karakter almaya başladı. Ermeni ve Rumlar koro halinde feryat ediyorlar ve bunlar bir katliamı öngören Amerikan misyonierleri tarafından destekleniyorlardı. Mustafa Kemal, bu durumun farkına vararak nihai sonuçları engellemek için çeşitli önlemler aldı.

19 Haziran, Mustafa Kemal'in karargâhını Havza'ya taşıdığı tarihi. Orada Rauf Bey'le görüştü ve Merkezi Hükümet'ten bağımsız olarak hareket etmede azimli olduklarını deklere ettiler.

Liderler, o zamana kadar her an başlarına gelebilecek kırbaç cezasından korkan liseli gençler gibi hareket etmişlerdi. Müttefiklerden bir karşılık gelmeyeceğini ve Merkezi Hükümet'in de faydasızlığını, hatta suç ortaklığı boyutunu idrak etmiş olan bu liderler, daha çok ön plana çıkmaya başladılar. 3 Temmuz'da Erzurum'da milliyetçi ordunun oluşturulmaya başlandığı rapor edildi. Mustafa Kemal'in yeni karargâhı bu şehir olacaktı.

Rumlar, Ermeniler ve Amerikalılar yeniden katliam çılgınlıkları atmaya başlamışlardı. Fakat olaylar milliyetçilerin bir şeyin farkına vardıklarını ortaya koyuyordu. Hıristiyanları korumak, Hıristiyanlardan ziyade kendi menfaatlerineydi...

Mustafa Kemal'in Havza ve Amasya'dan ayrılmasından sonra bölgede durum sakinleşti ama hâlâ milli bir teşkilatın varlığı ortadaydı.

Mustafa Kemal'in entrikaları şimdi daha uzak ve geniş bir alana yayılmıştı. Kürtlerle yakın temas halindeydi ve Ermeni ve diğer ilgili kaynaklardan bilgiler sızdırıyordu. Ayrıca Emir Faysal'la anlaştığı yolunda bazı söylentiler dolaşiyor, belki de bunu bilerek yapıyordu. Yapılan propagandada İngiliz karşıtı duyguların vurgusu dikkat çekiyordu.

Bölgeyi ziyaret eden Yarbay Rawlinson, 21 Temmuz'da Türklerin yenildiklerinin farkına varmadıklarını ve onları dize getirmek için tekrar silaha başvurma ihtimalinin gündeme gelebileceğini rapor ediyordu.

Erzurum, artık hareketin merkezi olmuştu... Erzurum Kongresi, bütün niyet ve amacın İstanbul'dan bağımsız olmak üzere geçici bir hükümet oluşturulması olduğunu ilan etti. İstanbul'daki Merkezi Hükümet tarafından milli hareketin güçle imha edilme planları tartışıldı. Daha sonra milliyetçilerle bir anlaşma zemini üzerinde durulduysa da buna karşı hükümet üyeleri ve İtilaf devletleri tarafından ciddi bir muhalefet ortaya konuldu.

Erzurum Kongresi, 7 Ağustos'ta kararlarını yayınladı. Kongre, sadece doğu vilâyetlerini temsil etmemişti. Saltanata ve Türk İmparatorluğu'na sadık kalacağını, bununla birlikte Türklerin çıkarlarını korumada başarısız olan Damat Ferit Hükümeti'ne karşı mücadele edeceğini duyurdu. Hıristiyanlar korunacak, fakat yabancı birlikler tarafından yapılacak bir işgale karşı güçle direnecekti. Kongre kendini Türk milletinin temsilcisi olarak ilan etti ve Türk milletinin kaderini eline aldığını ve onu kendisinin belirleyeceğini duyurdu.

Erzurum Kongresi, Sultan'a sadık kalırken, Merkezi Hükümet'le tüm ilişkilerini kesti.

12 Ağustos'ta Ankara Valisi, milli hareketten yana olduğunu bildirdi. Kısa süre sonra Mustafa Kemal'in Nahçıvan bölgesindeki Azerbaycan Türkleri ile de yakın bir temasta olduğu ortaya çıktı. Endişe verici bir raporda,

Mustafa Kemal'in 15.000 adamının olduğu ve savaş durumunda 30.000'e yakın Kürt'ün de Mustafa Kemal'e katılabileceği belirtiliyordu. Bununla beraber ortada açıkça görülen bir şey vardı ki; o da, İtilaf devletleri ve Merkezi Hükümet'in (İstanbul) güç kullanmadığı sürece, milliyetçilerin savaşmaya niyetleri olmadığıydı..."

İngiliz Yüksek Komiserliği tarafından hazırlanan bu raporun ilk cümleleri, bir bakıma I. Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'ye yönelik İngiliz siyasi ve askeri öngörülerinin isabetsizliğine ilişkin yapılan durum değerlendirmesi yanında bir özeleştirici niteliği taşıyordu. Raporun satır aralarında ise Yüksek Komiserliğe ulaşan bilgiler doğrultusunda, Mondros Mütarekesi ve özellikle de İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesinden sonra Türkiye'de meydana gelen bir uyanışın gelişim süreci ve kaynakları hakkında bazı tespit ve genel değerlendirmeler yapılmıştı. Öyle ki, bütün göstergelerin değişmesine sebep olan İzmir olayından sonra Türkiye'de ortaya çıkan tepki, kısa sürede yerini bir direnişe bırakmıştı. Adı geçen raporun bu direniş sürecini tanımlamaya çalışırken başvurduğu ifadeler ise ilginçti. Buna göre mütarekeden sonra İstanbul Hükümeti, İtilaf devletlerinin "*iyi niyetine*" sarılmışken, karşısına kendi kaynaklarıyla Türkiye'yi kurtarmak istem ve amacıyla hareket eden "*Askeri bir parti*" çıkmıştı ki; Mustafa Kemal Paşa da bu parti içerisinde bulunuyordu. İzmir'de uyku halinde yakalanan Türkler, Ermeni ve Pontus tehditleriyle heyecanlanmış, neticede Mustafa Kemal'in, önceleri "*çetecilik*" boyutuyla ortaya koyulan direnci, "*milli bir ordu*" teşkili gayretiyle organize etmeye başlayıp bunu Erzurum'da uygulamaya geçirmesi harekete "*ihtilâlcî*" ve "*tehlikeli*" bir karakter kazandırmıştı.

Erzurum merkezli gelişmelerin üstünde durarak, bu bağlamda İngiliz Subayı Rawlinson'un daha önceki kayıtlarında ele aldığı bazı ifadelere de atıfta bulunan rapor, burada toplanan kongreyle ilgili izlenim ve tespitleri genel bir değerlendirme tarzında özetliyordu. Buna göre "yenildiklerinin farkında olmayan ve Erzurum'u hareketlerinin merkezi haline getiren Türkleri dize getirmek için silaha başvurma ihtimali" gündeme gelebilirdi. Erzurum Kongresi'ne ilişkin daha önceki yazışma ve istihbarat raporlarında kaydedilen bilgiler, kongrenin niyet ve amacına açıklık getirmek noktasında belirginleştirilmiş ve kongrenin her şeyden önce İstanbul Hükümeti'nden bağımsız olmak üzere "geçici bir hükümet" kurmaya çalıştığı ifade edilmişti. Erzurum merkezli bu tehdide yönelik bazı önlemler noktasında ise öncelikle İstanbul Hükümeti tarafından "milli hareketin" kuvvet kullanılarak imha edilmesi gibi bir takım planlar ortaya koyulup daha sonra da milliyetçilerle anlaşma zemini oluşturulmaya çalışıldığı belirtilmişti, bununla beraber ikinci önerinin hükümet üyeleri ve İtilaf devletleri

tarafından olumlu karşılanmadığının altı çizilmişti.

Raporun son bölümü Erzurum Kongresi kararları hakkındaydı ve daha önceki İngiliz belgelerindeki ifade ve tanımlamaların ötesine pek geçilmemişti. Buna göre sadece Doğu vilâyetlerini temsil etmekle kalmayan kongre, Ağustos'un 7'sinde kararlarını açıklarken kendini Türk milletinin temsilcisi olarak ilân etmiş ve Saltanat'a bağlı kalarak Damat Ferit Hükümeti ile mücadeleyi bir yöntem olarak belirlemiştir. Türk milletinin kaderini eline aldığı ve bu kaderi milletin kendisinin belirleyeceğini duyuran kongre, Hıristiyanların koruma altına alınıp, herhangi yabancı bir işgale ise karşı koyulacağını deklere etmişti. Adı geçen raporda Türklerin Hıristiyanlara bakış açısı hakkındaki tespitler ise son derece isabetli idi. Öyle ki; rapora göre Türkler, Hıristiyanları korumanın onlardan ziyade kendi menfaatleri açısından önemli olduğunun bilincine varmışlardı. Raporda yer alan ve "Erzurum Kongresi'nin Sultan'a sadık kalırken Merkezi Hükümet'le tüm ilişkilerini kestiği" doğrultusunda kurgulanan ifadeler ise kısmen doğrudu. Öyle ki; Merkezi Hükümet'le ilişkilerin kesilmesi Sivas Kongresi'nden sonraki gelişmelerle ilgili olup, Erzurum'da böyle bir durum söz konusu edilmemişti.

Adı geçen raporun son bölümünü, Mustafa Kemal Paşa'nın harekete geçirebileceği maddi kaynakların "endişe verici" potansiyeline ilişkin bazı tespit ve tahminler oluşturuyordu. İngiliz Yüksek Komiserliği'ne göre, hareketin İç Anadolu'ya nüfuz etme durumu yanında Mustafa Kemal Paşa'nın Azerbaycan Türkleri ile temas ve ilişki ihtimali de göz önünde bulundurulmalıydı.

Anlaşıldığı üzere, daha önce "milli hareketin" ciddi boyutlara ulaşma tehlikesi hakkındaki endişeler burada da tekrar edilmiş, "İtilâf Devletleri ve İstanbul Hükümeti güç kullanmadığı müddetçe Milliyetçilerin savaşmaya niyetleri olmadığı" öngörüsüyle rapor noktalanmıştı. İngiliz Yüksek Komiserliği'nin bu tespiti son derece isabetliydi. Öyle ki; ilerleyen günlerde İtilâf Devletleri'nin parçalama ve taksim formülünde ısrar edip, Yunan ve Ermeni kartlarıyla Türkiye'de Türklere yaşama hakkı tanımayan politikalarını uygulamaya koymas ve İstanbul Hükümeti'nin de bir "Halife Ordusu" oluşturarak tavrını netleştirmesi, Erzurum Kongresi ile direnme azmini planlayan Türk Milliyetçileri'ne savaşmaktan başka bir alternatif bırakmayacaktı.

25 Kasım 1919 tarihli The Times gazetesini okuyan İngilizler ise "Türkiye'nin Asi Generali" başlığı altında verilen bir haber vasıtasıyla Mustafa Kemal Paşa ile Erzurum ve Anadolu gelişmeleri hakkındaki önceki bilgilerini tazeleyerek konuyu daha genel boyutlarıyla değerlendirme fırsatı bulacaklardı.⁶⁸

⁶⁸ The Times, 25 Kasım 1919, Salı; "Turkey's Rebellious General", s.11.

“Türkiye’nin Asi Generali”
Paris, 24 Kasım,

... Mustafa Kemal Paşa, İzmir’in Yunanlılar tarafından işgaliyle eşzamanlı olarak ortaya çıkan “Milli” teşkilat (Teşkilat-ı Milli/Teshkikat-i Milli) liderlerinin en önde gelenidir. Genel olarak İzmir’in işgali olayına isnat edilmekle beraber, hareketin gerçek kaynağı kesin değildir ama şüphesiz bir şekilde İzmir’in işgali hareketin genişlemesini tetiklemiştir. Yunan işgalinden önce, bilhassa Sivas civarlarında hoşnutsuzluk belirtileri vardı. Muhasım yetkilileri defedip, vergileri toplayarak ve hâlâ düzensiz veya milis güçler olarak tanımlanan birlikler oluşturularak aslında tüm hükümet işlerine el koyan teşkilat, Asya Türkiye’sinde hemen hemen bütün vilâyetlere yayıldı. Haziran ayında Mustafa Kemal büyük bir şöret kazandı. “Pontus”taki çeteciliği bastırmak amacıyla Hükümet tarafından gönderilmiş olmasına rağmen diğer komutanlar ve bazı eski subaylarla beraber iç kesimlere geçerek önde gelen ordu komutanları ve subayların desteği ile insanları canlandırdı. Erzurum, Trabzon, Sivas, Harput, Diyarbakır, Van ve Bitlis vilâyetlerini temsil ettiklerini iddia eden delegelerin katılımıyla “Milliyetçilerin” kongresi temmuz ayında Erzurum’da toplandı ve bir Ermeni devleti oluşturmak amacıyla büyük güçlerin bu vilâyetlere yönelik müdahale veya işgallerine karşı koyulacağı ve Türk Hükümeti’nin yabancı baskısı altında bu vilâyetlerden vazgeçmeye zorlanması durumunda “Milli Teşkilat” tarafından bölgesel bir hükümetin oluşturulabileceği doğrultusunda kararlar aldı. İkinci kongre, Eylülde, Sivas’ta toplandı ve hükümetin istifa etmemesi durumunda Mustafa Kemal’in başkan olduğu bir “Anadolu Cumhuriyeti”nin kurulacağı ilan edildi.

Mustafa Kemal çatışmayı tahrik ettiği gerekçesiyle temmuz ayında hükümet tarafından yasadışı ilan edildi. Bununla beraber faaliyetlerini endişe ile takip eden müteakip hükümetlere karşı meydan okumaya devam eden Mustafa Kemal’in İstanbul’dan 40 mil uzaklıktaki varlığı, Damat Ferit Kabinesi’nin düşüşünü hızlandırmış gibi görünüyor. Mustafa Kemal, Ali Rıza Paşa Hükümeti’nin kurulmasından sonra yeni kabineyi tanıma şartlarını telgrafla ilettiler. Bu şartlardan biri, hükümetin Erzurum ve Sivas Kongreleri’nin istek ve amaçlarını tanıması idi. Mustafa Kemal, Türkiye’yi yok etme amacını taşımakla suçladığı İngiltere’ye karşı olan düşmanlığını her hususta dile getirdi.

Son zamanlarda Mustafa Kemal’in Anadolu’nun bazı bölgelerinde bir takım güçlüklerle karşılaştığına ilişkin bazı belirtiler ortaya çıktı. Milli teşkilatın, İttihat ve Terakki Partisi’nin birçok taraftarını içine almasına rağmen, Mustafa’nın bu partinin liderlerine ilişkin pozisyonu net değil. Savaşın önce İttihat ve Terakki Partisi’nin “ılımlı” bir üyesi idi. Enver Paşa’dan hoşlanmamasına rağmen Türkiye’nin Alman liderleri ile iyi ilişkilerini muhafaza etmişti. Savaş esnasında Gelibolu’da savunma savaşlarını yönlendirdiği görülüyor. Daha sonra Kafkasya’da bir orduyu kumanda etti ve son olarak Filistin Cephesi’ndeki VIII. Ordu Komutanı idi.”

Adı geçen haberin başlığından da anlaşılacağı üzere, The Times gazetesi daha önce Mustafa Kemal ve Erzurum merkezli gelişmeleri okuyucularına aktardığı yazılarda kullandığı terminolojiye 25 Kasım tarihli nüshasında da başvurmuş, bununla beraber Türkiye'deki hareketi tanımlama noktasında değişik ifadeler de kullanmıştı. The Times gazetesi, Mustafa Kemal'in ismini "Asi General" başlığıyla ön plana çıkararak Türkiye'de meydana gelen olayların gelişim süreci hakkında bir takım değerlendirmeler yapmıştı. İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali ile eş zamanlı olmak üzere Türkiye'de beliren tepki ve direncin "Milli Teşkilât" tarafından organize edildiğini ve bir hükümet gibi hareket eden bu teşkilâtın Türkiye'nin doğusunda tüm vilâyetlere yayıldığına ilişkin bilgiler içeren haber, sözü Mustafa Kemal ve Erzurum'da toplanan kongreye getirerek bazı noktaların altını çiziyordu.

The Times, verdiği habere attığı başlığın gerekçesini de ortaya koyacak şekilde, Mustafa Kemal Paşa ile ilgili bilgiler verirken "Pontus" diye ifade ettiği bölgede, Mustafa Kemal'in faaliyetleri üzerinde durmuş, hükümet tarafından bölgedeki çeteciliği bastırmak amacıyla gönderilmesine rağmen, insanları isyana teşvik ettiğini belirtmişti. Yine, "Milliyetçilerin Kongresi" tanımlamasıyla söz Erzurum Kongresi'ne getirilerek bazı değerlendirmeler eşliğinde kongre kararları hakkında okuyuculara bilgi verilmiş, bu yapılırken de özellikle Ermeni sorunu ve İstanbul Hükümeti'nin pozisyonu ile ilgili olmak üzere iki başlık ön plana çıkarılmıştı. Buna göre, Ermeni devleti oluşturmak amacıyla yabancı güçlerin bu vilâyetlere yönelik müdahale ve işgallerine karşı koyulacağı ve İstanbul Hükümeti'nin baskı altında Doğu vilâyetlerinden vazgeçmeye zorlanması durumunda "Milli Teşkilat" tarafından bölgesel bir hükümetin oluşturulacağı doğrultusunda kongrede bazı kararlar alındığının altını çizen The Times, haberinin devamında kongreden sonraki gelişmelere yoğunlaşıyordu.

Bu noktada, "ikinci kongrenin Eylülde, Sivas'ta toplandığı ve İstanbul Hükümeti'nin istifa etmemesi durumunda Mustafa Kemal'in başkanlığında bir *Anadolu Cumhuriyeti*'nin kurulacağı'nın ilan edildiğine ilişkin ifadeler dönem itibariyle gerçeklerle örtüşmüyordu. Bununla beraber adı geçen ifadelerin, "Milli Teşkilat" hareketinin daha sonra alacağı boyut hakkında The Times gazetesinin ortaya koyduğu isabetli öngörüler bağlamında değerlendirilmesi mümkündür.

Mustafa Kemal Paşa'nın, Türkiye'yi parçalama istemiyle hareket eden İngiltere'ye karşı düşmanlığını her platformda dile getirdiğine de dikkatleri çeken haber, son bölümünde "Milli Teşkilât-İttihat ve Terakki Partisi arasındaki ilişkiyi masaya yatırıyor. Bu noktada, "Milli Teşkilatın" İttihat ve Terakki Partisi'nin birçok taraftarını içine almasına rağmen, "Mustafa'nın bu partinin liderlerine ilişkin pozisyonunun net olmadığı ve savaştan önce İttihat ve

Terakki'nin "ılımlı" bir üyesi olmasına rağmen Enver Paşa'dan pek hoşlanmadığı" doğrultusundaki ifadeler daha önceki İngiliz istihbarat raporlarının içeriğine yeni şeyler eklememişti. Sonuçta, The Times gazetesi, 25 Kasım 1919 tarihli haberiyle, yaklaşık bir ay önce İstanbul İngiliz Yüksek Komiserliği'nin Mondros Mütarekesi'nden sonra Türkiye'de meydana gelen direnişin gelişim süreci hakkında Londra'ya iletmış olduğu rapora benzer bir şekilde bazı bilgi ve değerlendirmeleri İngiliz kamuoyu ile paylaşmıştı.

Sonuç

20 Yüzyılın başlarında ulusal ve uluslararası politikaları etkileyen önemli gelişmelere yol açan Milli Mücadele Hareketi'nin direnme azmini programlayan Erzurum Kongresi'ni İngiliz belgelerine yansıyan yüzü ile incelemek, I. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'ye uygulanan politikaların baş mimarı İngiltere'nin Doğu Anadolu'daki gelişmelere yönelik bakış açısını ortaya koymasının yanında, kongrenin uluslararası platformda yaptığı etkileri belirlemek açısından da önemli veriler sunmaktadır.

Erzurum Kongresi'nin toplanmasının temel sebebi Doğu Anadolu'da bir Ermeni devletinin kurulma tehlikesiydi. Kurulması tasarlanan Ermeni devletinin en önemli destek ve takipçisi ise I. Dünya Savaşı'ndaki vaatleriyle konuya ilişkin önemli bir yükümlülük altına giren İngiltere idi. Dolayısıyla 1919 yılı Erzurum'unda, İngilizlerin tüm öngörü ve politikalarını alt üst edecek tarzda gelişen olaylar Londra'nın dikkatinden kaçmadı. Mondros Mütarekesi'nden sonra Türkiye'ye yönelik İngiliz politikalarını köklü bir şekilde etkilemesinin yanında, Paris'te, masa başında çizilen haritaları da geçersiz kılan Erzurum ve Mustafa Kemal merkezli gelişmeler Türkiye'deki İngiliz askeri ve politik temsilcileri ve İngiliz İstihbarat Servisi vasıtasıyla gözlemlenerek bunlardan Londra haberdar edildi. Erzurum'da toplanan kongre İngiliz yetkililerin üstünde kafa yordduğu meseleler bağlamında önemli bir yer işgal etmişti.

Konuya ilişkin İngiliz belgelerinin içerik ve terminolojisi incelendiğinde genel olarak İngiliz siyasetinin Erzurum merkezli gelişmelere ve burada toplanan kongreye yönelik bakış açısının üç başlık altında şekillendiğini söylemek mümkündür. Bunlar; algılama, tanımlama ve değerlendirme safhalarıdır.

Öncelikle, Erzurum'da bir kongre ile somutlaşan hareketin içeriğine yönelik bir algılama devresi yaşanmıştır. Bu noktada ön plana çıkan ana başlık ise "Hıristiyan karşıtı" faaliyetlerdir. Daha alt başlıklarda, Ermeni ve Rum karşıtlığı izleri ön plana çıkmıştır. Dönem itibarıyla ortaya atılan Ermenistan projesi eşliğinde, sınır bölgelerinde ve Kafkasya'da günlük olaylar haline gelen Ermeni katliamları, bölgede bir direnci organize etmeye başlamıştır. Hıristiyan

karşıtlığı konusunda ön plana çıkan diğer iki etken ise Pontus söylemleri ve Batı Anadolu'daki Yunan işgalidir. Batılı Hıristiyan güçlerden bir şeyler beklemekten ziyade, Hıristiyan karşıtı önlemler olarak Türkiye'nin bütünlüğünü korumak yolunda "kutsal bir savaş ilan etmek" ise Erzurum'daki hareketliliğin amaç ve hedefi şeklinde açıklanmıştır. Bu noktada yöntemsel algılama ise bölgede self-determinasyon ilkesi doğrultusunda bağımsız ve bölgesel bir hükümet oluşturulması yönünde değerlendirilmiş ve hareketin Anadolu'da bağımsız bir cumhuriyetin kurulmasıyla sonuçlanma ihtimali üzerinde durulmuştur. İngiliz belgelerindeki bu algılama devresinin son derece tutarlı tespitlerle şekillendiği görülmektedir.

Adı geçen belgelerde Erzurum merkezli gelişmeleri tanımlama sürecinde ise ilginç ifade ve tespitlerle karşılaşılır. Sadrazamın ifadesiyle belgelere "Bağımsız İstanbul Anadolu"sunun kurulmasını amaçlayan hareket olarak geçen ifadeler daha sonra çeşitlilik göstermeye başlar. Bu noktada genel olarak hareketi tanımlama sürecinde; "Milli Hareket", "Milliyetçi Hareket", "Milliyetçi Güçler", "Milliyetçi Parti", "Milli Teşkilat", "Milli Savunma Organizasyonu", "Vatansever Organizasyon", "Askeri Parti", "Türk İsyanı", "Müslüman Direnci" gibi ifadeler ön plana çıkmışken, delegelerinden "hareketin politik danışmanları" şeklinde bahsedilen Erzurum Kongresi için de; "Parlamento", "Küçük Çaplı Delegeler Toplantısı", "Milli Kongre", "Milliyetçilerin Kongresi", "Milli Kongre Hareketi", "Milliyetçi Parti Kongresi" gibi farklı ifadeler kullanılmıştır.

Hareketin İngiliz belgelerine yansıyan değerlendirilme süreci ve buna karşı alınacak önlemler bağlamında ise şunlar söylenebilir. Bu süreçte ön plana çıkan isim Erzurum'daki İngiliz Kontrol Subayı Alfred Rawlinson'dur. Rawlinson'un raporları önemli ölçüde İngiliz siyasetinin gelişmelere ilişkin bakış açısını şekillendirmiştir. Samsun başta olmak üzere Karadeniz kaynaklı bazı bilgi ve değerlendirmeler ise önemli ölçüde tutarsızdır. Genel olarak bakıldığında ise başlangıç itibarıyla hareketle ilgili yapılan değerlendirmelerde bir belirsizliğin yaşandığı, daha sonra ise bazı durumların netleşerek, önlemler bağlamında bir takım tartışmalara girildiği görülür. Öncelikle, etkin hale gelme ihtimali düşük olup, tahrikçilerin çabalarıyla ortaya çıkmış olan "geçici ve yerel başkaldırıları" şeklinde değerlendirilmiş olan süreç daha sonra, ciddi ve tehlikeli boyutlara ulaşma ihtimali ile bakılmaya başlanmıştır. Öyle ki; hareketin, "İstanbul'un otoritesini ve Sultan'ın egemenliğini reddederek son derece fanatik, bağımsız ve Avrupa karşıtı bir hükümetin kurulmasıyla sonuçlanabilme", ihtimali ağırlık kazanmış, bu noktada harekete karşı alınacak önlemler bağlamında bazı planlar gündeme getirilmiştir. Yapılan tartışmalardan sonra ise mevcut şartlar altında Kafkasya'yı bile tahliye etmek zorunda kalan İngiliz Hükümeti'nin

Doğu Anadolu'ya yönelik bir yükümlülük üstlenemeyeceği son derece açık bir şekilde ifade bulmuştur.

Sonuçta bir takım genel değerlendirmelerde de bulunmak mümkündür. Milli Mücadele döneminde Erzurum merkezli gelişmeler İngilizler tarafından yakın takibe alınmıştır. Çalışmamıza konu olan İngiliz Dışişleri ve istihbarat belgeleri bu takip esnasında yapılan tespitler açısından son derece özel bilgi, ifade ve yorumlar içermektedir. Erzurum'da başlayan bu süreç sonunda İngiltere'nin Türkiye'ye yönelik tüm öngörü ve politikaları anlamsız hale gelmiştir. Bununla beraber özellikle İngiliz askeri çevrelerince yapılan uyarılara rağmen Doğu Anadolu'ya yönelik politikalara ilişkin bir revizyona gidilmemiş, sonuçta İngiliz Hükümeti, kendisini bir yükümlülüğe sokmayacak şekilde özel olarak Doğu Anadolu, genel olarak da Türkiye'ye yönelik savaş esnası ve sonrasında belirlediği politikalarında ısrar ile bu politikaları Sevr masasında şekillendirmiş, neticede İngiltere'nin Türkiye'ye yönelik bu ısrarlı taksim politikası, temeli Erzurum'da atılan "Milli Hareket" duvarına çarpmıştır.

BELGELER

NOTE ON THE SITUATION IN EASTERN ANATOLIA
AT TIME OF ERZURUM CONFERENCE 11th Aug. 1919.

THE SOCIETY M.H.E. The organisation of the Society for the defence of National Rights has been in active preparation since the commencement of the current year, and at the end of April it was decided to hold a conference at ERZURUM at end July. The avowed object of the Conference was to establish by self-determination (in accordance with Pt. Wilson's definition) the form of Government desired by the majority of the inhabitants.

ERZURUM appears to have been the centre of the movement from its inception and though propaganda was pushed in other parts of Asia Minor - yet Eastern Anatolia has throughout taken the lead - and at the Conference representation was confined to Kazas in the following districts:-

<u>Vilayets:-</u>			<u>Sandjaks:-</u>	
ERZURUM	HAMOURT	SITLIS	SAMSOUN	KAYSARAYA
TREBIZOND	OL AZIE	VAN	ERZINJAN	ZEITEN
SIVAS	DIARBEER			URFAN.

The organisation of the remainder of the Vilayets proceeded simultaneously - but with more caution - as their geographical position is more exposed to outside interference and the population is nowhere in the same position with regard to possession of arms etc. as in the case in the above mentioned districts.

MILITARY ORGANISATION. On the demobilisation of the Turkish Armies in Eastern Anatolia the demobilized troops have almost universally remained in the districts where they were demobilized - an insignificant proportion only, of those whose homes were in the West, having returned to them. - Although this state of affairs has been mainly brought about by the national desire to resist all Armenian aggression - other circumstances have at the same time tended to produce the same result - a considerable factor being the great dearth of transport and the uncertainty of the conditions of life existing in the West. The greatest inducement however has been the deserted state of the Eastern districts from which the pre-war population has absolutely "vanished" or a more correct description would perhaps be "been exterminated".

It would certainly not be overstating the case to say that 10% only of the pre-war population is now to be found in the country districts. - Necessarily therefore the demobilized troops have found free houses and land at their disposal everywhere and the effect has been to produce a population which consists of an unique proportion of trained soldiers who are not only instinctively anti-Armenian, but are at the same time moved by the strongest inducement (i.e. their interest in retaining the properties they have squatted on) to resist any Armenian repatriation or any measures which might result in their losing the advantages they have gained.

This state of affairs has rendered the organisation of the society a comparatively easy matter, and constitutes a great element of strength in any revolution which may take place in these districts, the population being swayed by a unanimity of interests for which a precedent would be hard to find, and being at the same time a body of trained soldiers accustomed to discipline and obedience.

Belge No: 1-a: Yarbay Rawlinson'un 11 Ağustos 1919 Tarihli Raporu;
"Erzurum Kongresi Günlerinde Doğu Anadolu'da Durum", I. Sayfa

ARMAMENT. During the retreat of the Turkish armies to the East from the Caucasus and to the North from Mesopotamia and Palestine, a systematic distribution of arms was carried out, so that the previously unarmed population are now universally armed. All demobilised soldiers also retained their arms, and also there can be no doubt that large stocks of ammunition are concealed at various points.

It is further the opinion I have formed, from much which I have observed during my duties with relation to the reduction of Armament, that there are several stocks of Artillery and Machine Guns, of which the existence has not been officially declared to me.

With regard to the military strength which could actually be put in the field, any estimate is extremely difficult to form as it is very naturally the desire of the Turk to overestimate any civilian military resources which may be available. I have however the evidence (verbal and personal) of a Turk ordnance officer who took part in the retreat from Samsun to Trebizond, that 30,000 rifles were distributed during that retreat, and that parties came from the interior and met the column at agreed points to take over the arms.

Further issues were likewise subsequently made from Trebizond. I have also reason to believe that distributions have been effected in early spring from ERZURUM and HASSAN KALE. The number is impossible to estimate, but a statement was made to me incidentally by a Turk officer, that amount of rifles in stock was 75,000 less than it had been in Erzurum Vilayet alone.

Further with regard to M.G.'s the amount shown as in stock was such as to lead to the inference that considerable numbers had been concealed, and one consignment of 160 M.G.'s which left Erzurum for Trebizond within the last month has entirely disappeared. The inference is irresistible that what has been taking place in the two vilayets referred to, has been reproduced in other parts, and if the available force in Eastern Turkey (outside the regular army) is put at 100,000 armed and trained men - I feel sure that figure is under rather than over the amount which would be available if any call to arms was made for a popular purpose.

With regard to transport, there would be a deficiency, but much trouble is being taken to collect to central districts all animal transport the country contains, and as the movement at present contemplates a defensive campaign only, such might suffice.

RESULT OF CONFERENCE. I had the advantage of 2 hours and more with Mustafa Kemal before leaving Erzurum on the last day of the Conference, and he at once frankly admitted that the conference disregarded the Constantinople Government and that in fact the movement was revolutionary. He expected the support of certainly the majority of the other vilayets, and whilst desiring to proceed in an orderly and methodical manner, he allowed it to appear that any decision by Paris Conference to allow Armenian Government any territory beyond the old Turco-Russian frontier would be met by a revolutionary army and that he expected the Turkish Regular troops to join the movement, even should it be necessary to overpower (murder?) certain officers. He disclaims all Bolshevik tendency and propaganda, the difference however is only in name, and I am of opinion that the whole movement originates with Lenin, who also in the first instance provided the funds - which are ample - and being daily aided by subscriptions from many Moslem sources. The leaders have definitely refused the cooperation of Enver, whose letter, I am told, was signed as Commanding 4th or 11th Bolshevik Corps. I was admitted by Kemal to see this letter, though its existence was denied by Enver, it was however addressed to someone else.

Belge No: 1-b: Yarbay Rawlinson'un 11 Ağustos 1919 Tarihli Raporu; "Erzurum Kongresi Günlerinde Doğu Anadolu'da Durum", II. Sayfa

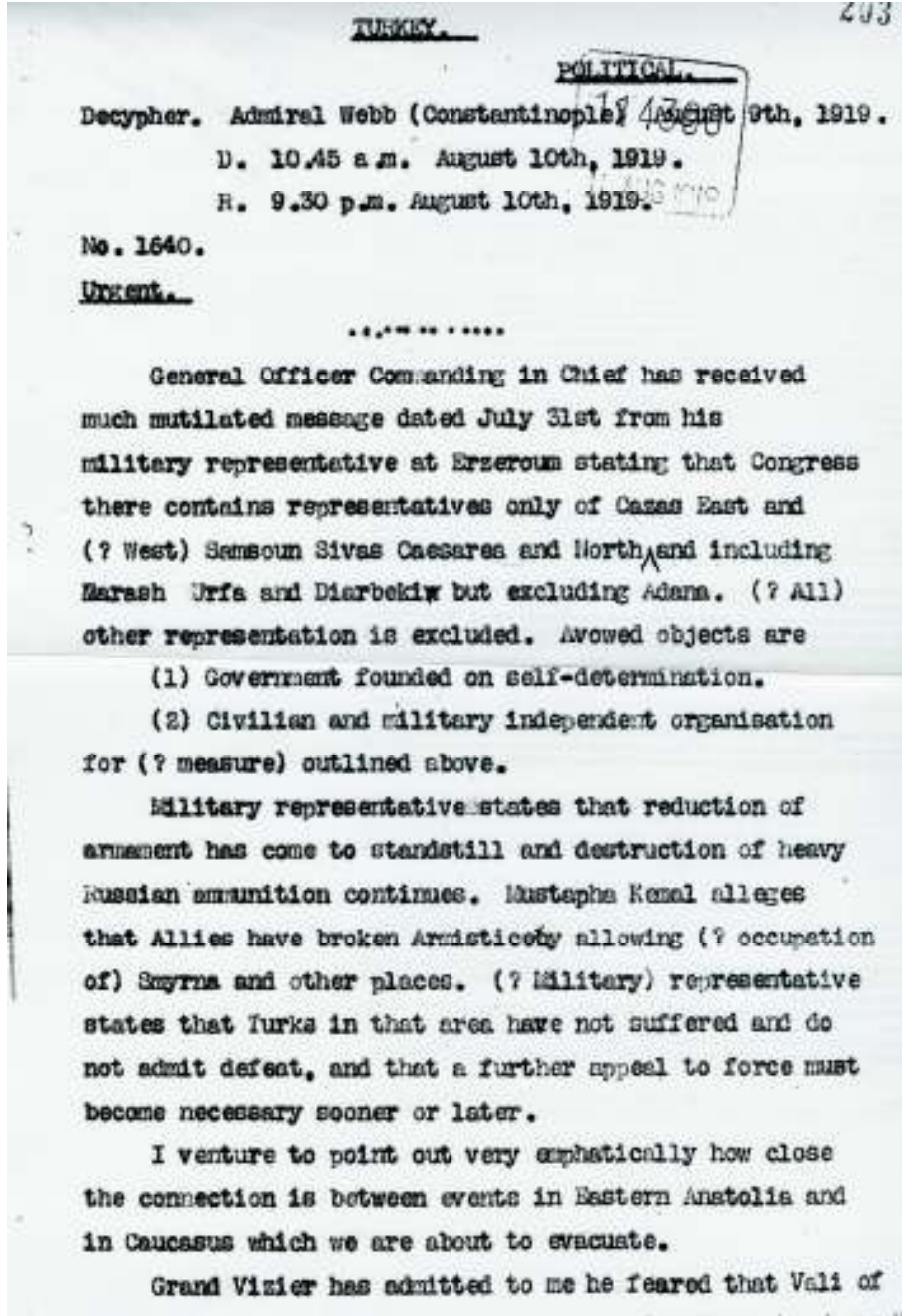
SECRET. 35566.

Paraphrase. OPERATIONS.

From:- Chief, G.H.Q., Constantinople.
To:- War Office. Desp. 21.30 18.8.19.
Recd. 08.30 19.8.19.

2814 August 18th. There has been considerable political unrest in Eastern Anatolia since the arrival of the Greeks in Smyrna, and it was brought to a head at the conference of the Nationalist Party at Erzerum on August 7th. For some time I have experienced difficulties in the surrender of arms, see my L.6554 dated August 1st, in Erzerum Vilayet. Mustafa Kemal, Inspector of the Eastern Armies, when the Ottoman Govt. removed from his post for stirring up the country against the Allies after the Smyrna incident, instead of returning to Constantinople proceeded to Erzerum, where he became the centre of the Nationalist movement and presided at the conference. A copy of the resolutions of the conference is in my possession. This points out the weakness of the Ottoman Govt. in allowing the Smyrna incident, and his accusation of being the tool of the Allies and of not being representative of the people. The conference resolved that Eastern Anatolia would not together under the Sultan and Caliphate but would not be bound by the decisions of the Govt., and determined to oppose by force any attempts at Greek or Armenian penetration. The conference fear that the Allies may agree to the occupation of Erzerum Vilayet by Armenians assisted by Allied troops in the same way that the Greeks occupied Smyrna or that the Greeks may be allowed to occupy Trebizand, both of which proposals are widely discussed by Greeks and Armenians. At present the movement is orderly and solely directed towards the maintenance of Turkish integrity. But in view of the presence of four partially demobilised divisions amounting to 15,000 regular Turkish troops with plenty of officers and N.C.Os. large stocks of armaments and an armed civilian population mostly ex-soldiers, under an enthusiast like Mustafa Kemal the situation may become serious. (1 group omitted.) Further considers that 30,000 Kurd irregulars might join in. An attack on the Armenians and the occupation of the (?) Kars province in support of the Tartars although at present improbable is still possible. The present attacks on the Armenians by the Tartars are

Belge No: 2: "Erzurum'da Milliyetçi Parti Tarafından Bir Kongre Düzenlendiği Hakkında İngiliz Genel Karargâh Başkomutanlığı'ndan, Savaş Bakanlığı'na Yazı, 18 Ağustos 1919" (İlk Sayfa)

Belge No: 3: "Erzurum'da Bir Kongrenin Toplandığı Hakkında Amiral Webb'den, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na Gönderilen Yazı, 9 Ağustos 1919 (İlk Sayfa)"

PARAPHRASE.

From:- G.H.Q. Constantinople.

To:- War Office.

Desp. 16.35. 1.8.19.
Recd. 01.30. 5.8.19.

I.6654 August 1st.

Situation Erzerum. A Congress has been assembled at Erzerum which it is asserted by Riza Tewfik and others, is about to declare revolution against present government. Delegates appear however, to have come solely from six vilayets which looks more like discussion of Armenian danger.

No attempt has been made by G.O.C. 15th Corps, Erzerum, Kiazim, Karabakir to arrest the outlawed Mustapha Kemal presiding at Congress. On 27th when consignment of armament was on frontier on way to Batum G.O.C. 15th Corps intimated formal decision that removal not permitted owing to (1 gr. undec.) and unreliability of army, alluded (to-) support of Ministry. Black Jumbo proved G.O.C. to have cancelled orders for rifle bolts to be sent in from Van on ground of no orders from War Office. General tone of all Jumbo shows Kiazim Karabekir to be sitting on the fence. He affects to respect orders from Constantinople and bases his authority on Council of Ministers and War Office, while denouncing instructions prejudicial to his authority issued by Ali Kemal while Minister of interior. Above tends to indicate that the present Turkish Government is incapable of exercising its authority in Eastern Anatolia.

Belge No: 4: “İngiliz Genel Karargâhı’ndan (İstanbul), Savaş Bakanlığı’na, 1 Ağustos 1919; Erzurum’da Bir Kongre Toplandığı, Kâzım Karabekir’in Kongreye Başkanlık Eden Mustafa Kemal Paşa’yı Tutuklamadığı”

EXTRACTS FROM CONSTANTINOPLE REPORTS.SITUATION IN THE SAMSOUN DISTRICT

18. The relief, mentioned in last week's report, of the company of Russell's infantry by the 2/6th Ghurkhas at Mersivan, has taken place without incident, and no resistance of any kind has been reported.

19. Colonel REPAAT BEY, whom the Ottoman Authorities agreed to replace, has asked for seven day's grace, and has proceeded to SIVAS to collect his effects before proceeding to CONSTANTINOPLE. The Control Officer at SAMSOUN has expressed his opinion that he will not return, and it seems possible that in spite of the threat of being outlasted, REPAAT Bey may join MUSTAPHA YEMAL at ERZERUM. Fifteen Turkish officers have left SIVAS for ERZERUM, presumably with the intention of attending the Congress for discussing organised resistance to Armenian aggression.

20. An American political representative, who has been on tour, reported that MUSTAPHA YEMAL carried an extensive anti-Allied propaganda in the villages, as he passed on his way to ERZERUM. The country, nevertheless, is quiet, and there is no apparent disaffection nor has any movement of troops observed.

SITUATION AT SAMSOUN AND IN THE NORTH EASTERN PROVINCES.

18. In view of the unsettled condition of the SAMSOUN-MERSIVAN area I decided to replace the company of Russell's infantry stationed there by the 2/6th Ghurkhas.

19. On the 7th of July, after the arrival of this battalion, the Commander of the 15th Ottoman Division presented to the Control Officer SAMSOUN a letter which the Control Officer has summarised to telegraphically as follows:-

"The Commander of the 3rd Army Corps informs me that, as troops have been disembarked at SAMSOUN without the knowledge and consent of the central Government, he no longer accepts responsibility for public order in SAMSOUN. On account of the state of public order he does not agree to the sending of Ghurkhas to the Interior. If troops are sent to the Interior without the agreement of the Central Government, resistance will be offered and, abandoning SAMSOUN to the civil authorities, he will withdraw his troops to the Interior. For those reasons he begs that no troops be sent to the Interior, and that no further disembarkation be allowed".

20. As summarised, this letter leaves it obscure whether the resistance is the anticipated resistance of civilian bands, involving the withdrawal of Ottoman troops to avoid responsibility, or whether it is intended to mean that the Ottoman troops would attack. Probably the ambiguity is intentional. But in any case the tone of the letter was threatening and impertinent, and prompt action became necessary.

A REBELLIOUS CHIEF.

MUSTAPHA KEMAL'S THREAT.

(FROM OUR OWN CORRESPONDENT.)

CONSTANTINOPLE, SEPT. 27.

According to information from an American source, Mustapha Kemal and other chiefs of the national organization are collecting taxes and levying more or less military forces throughout the greater part of Eastern and Central Anatolia, besides moving a large accumulation of Turkish and, more especially, captured Russian arms and munitions from Erzerum westwards. It is said that they have entered into a political agreement with the Azerbaijan Government and have threatened to cut off the food supply of Constantinople should the Central Government maintain a hostile attitude towards them.

The movement professes to be directed against the Greek occupation of Smyrna and the Aidin region and against the Central Government in Constantinople, but in some quarters it is suggested that a change of Sultan is one of its chief objects.

There is reason to believe that the Province of Konia has gone over to the national organization and that further damage has been done to the railways in the interior. On the other hand, Halil Pasha, Enver's uncle, does not seem to have been received as an ally by Mustapha Kemal's followers, and he is now reported in Turkish circles to be ranging the country west of Angora at the head of a band of independent brigands.

The Times: 2 Ekim 1919
"Asi Bir Şef, Mustafa Kemal Tehdidi"